No. ३३८ / घ

Title काव्यकौस्तुभ:

Author विद्याविभूषण.

Extent ४८ पत्रे Age सं १८३१

Subject अलङ्कारशास्त्र

काव्यकौस्तुभः

३३८

४८ पत्राणि

नं. ३२६६
काव्यकौस्तुभः
४८ पत्राणि
अशुद्धं प्राचीनम्
लिपिः शारदा
लिपिसं. १८३१

काव्यकौस्तुभ

॥६६

काव्यको॰ ॥श्रीगणेशायनमः॥ कलानिधिनिर्मितः श्रीमानूराधयासमलंकृतः॥ दीप्तकुवलयः सोयंविधुर्वि
१ जयतेतरां॥ सारिक्षितस्यास्यशास्त्रस्यकाव्यांगत्वा काव्यफलंसर्वंतावदाह॥ कीर्त्तिः सार्वज्ञ्य
मानंदोधनादीनि चकाव्यतः॥ सार्वज्ञ्यंदेवमानवादिप्राणिचेष्टावगतिरूपं॥ आनंदोरसानुभ
वसमुद्भूतः॥ धनंनृपतिप्रसादाल्लब्धाहस्त्यश्वादिसंपत् आदिनाधर्मकाममोक्षाः॥ तत्रधर्मो
भगवद्वंदनादि॥ कामोधनकारकः मोक्षोज्ञानकोद्व्युत्पत्तिविधानादिस्ते तत्सर्वंकाव्यादेवभवे
दतस्तत्रपुंभिः सफलत्वेनाप्यं॥ तस्यहेतुमाह॥ हेतुस्तस्यभवेच्छक्तिः शिक्षानिपुणतातथा॥ शक्ति
ःपूर्वसंस्कारः शिक्षाकाव्यविदुपदेशः॥ निपुणत्वंतुव्याकरणाभिधानकोशछंदः प्राचीनकाव्या
अभ्यासात्५ दीनिनालनाद्व्युत्पत्तिः तस्यकाव्यस्योद्भवेकारणं॥ तस्यलक्षणमाह॥ कविनानिर्मितंवाक्यं काव्यस५
काव्यंचमत्कारगद्यपद्यानात्मनारचितंकवेर्वाक्यंकाव्यं॥ उदाहरणं॥ कोकिलकलकूजितकंपा
थ॥ तनुजितशंपांप्रियांपश्यन्॥ वपुरवजमितपयोदः समुदितमोदः समाधवोजयति॥ गद्यप
द्ययोश्चमत्कारकत्वंचातुर्यादिवभवति॥ चातुर्यंतुयुक्तिविशेषेणार्थनियोजनं॥ तस्मादिव
एर्यन्ति॥ शत्रोर्गदितवीर्यादिनिर्जयान्नायकस्तुतिः॥ चातुर्यमितिपश्चात्तनंसंबध्यते

उदा॰ ॥ उग्रप्रागधनुर्विद्यं सर्वज्ञं क्षात्रकंटकं ॥ गर्विष्ठं खर्वयामास भार्गवं राघवाग्रणी ॥ दृष्टान्ते
नाल्पवर्णेन महतोऽर्थस्य कीर्तनं ॥ उदा॰ ॥ नगवत्सगतिं याति योजलस्यापहारकः ॥ अत्र न
गवद्दिस्मनेन नगाख्यस्यापि काव्यक्ति ॥ मेघेन लघुना वाप्याऽर्जनीरार्थप्रकाशनं ॥ निजनक्र ॥ यथा ॥
मुखार्थयः कालमप्यतिवर्त्तते ॥ पुरुषाय नमस्तस्मै कचित्सुरतेजसे ॥ रावणेन निपीडितैः
स्वरैरभ्यर्थितो नगवक्षापर एव तद्विनाशकार्थी लंबेतां प्रकल्प्यतं विजघान ॥ आदित्यातोषित
श्वतन्सुतारवाय बलिवृद्धिकाल मन्मथयनूबलिं कृसयामासेति यद्यादस्मात्प्रकाशते ॥ अपा
रानंदबिन्दुप्रियां स्यान्स्तुनपद्दादिभिः ॥ यथा ॥ सस्मितानाम गण्डवाली गाढमालिंगितामया ॥
मामामेतियदस्रूनतन्मे कृंतति मानसं ॥ अत्र मेत्यनंतरं पीडयेति मूनमसत्तस्याः मुखसिंधुम
ग्नतोबोधयति ॥ देतोरति प्रसिद्धस्य न कुर्याद्दारकं क्वचित् ॥ यथा ॥ नयुद्धेन क्रेवोः स्पर्द्धे नैववी
रानिवारिता ॥ विख्याते सहितो क्लिष्ट न स्मादृश्याय कल्प्यते ॥ यथा ॥ पुत्राम वह्नि विख्यातो
तंजलजैर्जलधिर्जलैः ॥ अत्रावुधिसाहित्ये नोक्तिर्नयतेस्तत्तुल्यतायेस्यात् ॥ ख्यातदोषनिरा
मम्बवीदयतगुणवर्णनात् मुधानिहृतिसंसारकं सारियमाश्च दृश्यते ॥ चावुर्य्यं कविताया

॥ यथा ॥

काव्यको॰ स्यादेवमाधुर्य्योजनं स्फुटं ॥ इदं काव्यलक्षणं कविवचनमात्रेणातिव्याप्तं ॥ निर्मितमिति
युक्तेः वाक्यं रसात्मकं रसात्मकं काव्यं काव्यमिति तु रामस्सह सीतया क्रीडतीत्यत्रातिव्याप्तं
२ रसात्मकवाक्यत्वात् ॥ अदोषौ सगुणौ सालंकारौ शब्दार्थौ काव्यमिति कुरंगनयने त्यत्रातिव्या
प्तं ॥ तादृशशब्दार्थरूपत्वात् ॥ अथास्य शरीरादिस्वरूपमाह ॥ शब्दार्थौ विग्रहं ॥ यं काव्यमि शरीरं४
मिति निसंबध्यते ॥ शब्दार्थौ शरीरं काव्यमिति ॥ तस्यात्मा तु रसो व्यंग्यस्तदन्यः प्राण उच्यते ॥ रस
भावादिर्व्यंग्यः काव्यस्यात्मा वस्त्वादिस्तु प्राण ॥ रसभावा तदाभासभावशान्त्यादिकारणः
सर्वेपि रसनात्वाद्रसशब्देन कीर्त्तितः ॥ स्फुटं ॥ उत्कर्षकरणानि स्वगुणालंकाररीत
यः ॥ ओजप्रसन्नतयो गुणाः शौर्यादिवत्काव्यस्योत्कर्षकाः ॥ अनुप्रासोपमादयोलंकारा
कुंडलकंकणादिवत् ॥ वैदर्भी प्रमुखा रीतयस्त्वंगसंस्थानविशेषवत् ॥ दुष्टाः श्रुतिकटुत्वा
द्यास्तु वपुरपकर्षकाः ॥ काणत्वादिवत् श्रुतिकटुत्वादयः काव्यमपकर्षयन्तस्तस्य दोषाः
स्युः गणादिषु येयद्धर्मा यथावदुत्कर्षनिस्यपकर्षयंति तथा च तन्नूर्द्ध्व वक्ष्यामः ॥ इति वाक्यका
व्यलक्षणं काव्यफलादिनिर्णयः ॥ प्रथमी प्रभा ॥ अथ काव्यविग्रहात्मतयोः शब्दार्थयोः

शरीरस्तुतयो १

क्रमात्स्वरूपमाह ॥ मुख्यो लाक्षणिकः शब्दो व्यंजकश्चेति स त्रिधा ॥ मुख्यो वाचकः ॥ अर्थास्त्रि
धा क्रमाद्वाच्यलक्ष्यव्यंग्याः प्रकीर्त्तिताः ॥ वाच्यादीनां स्वरूपमाह ॥ वाच्योऽभिधया बो
ध्यो लक्ष्यो लक्षणया भवेत् ॥ व्यंग्यो व्यंजनया तस्मात्तिस्रः शब्दस्य वृत्तयः ॥ एक एव शब्दस्ति शक्तयः ३
स्रो निर्दिष्टान्निमित्तात्त्रिविधः सोऽस्त्रिविधानर्थान्बोधयति ॥ यथा गंगाशब्दोऽभिधया प्रवाहं
लक्षणया तीरं । व्यंजनया त्वनुशैत्यादीनि ॥ शक्तिरेवाभिधा ॥ वृत्तिर्व्यापारः ॥ क्रियाचेति पर्या नामांतराण्यारिपर्यायाः ५
प्रावनं ५ यशब्दाः ॥ अर्थाभिधायां वाचकस्य लक्षणमाह ॥ यया स्वाभाविको वृत्त्या शब्दस्यार्थोऽवि
शब्दः ७ गम्यते साभिधा योगतस्तस्या वाचकोऽसौ प्रकीर्त्तितः ॥ उच्चारितमात्राच्छब्दात्साहजिको
ऽर्थः प्रतीतः तत्र शब्दस्य या वृत्तिः साभिधा तदाश्रयशब्दो वाचकः ॥ यथा गंगायामित्युक्ते गं
प्रसिद्धः ५ गाशब्दात्साहजिकतया वेगवत्प्रवाहविशेषे तस्य वृत्तिरभिधा तया युक्तोऽसौ तस्य वाचकः
स्रोतः ८ ॥ अभिधा बोधयेदर्थं संकेतसहचारिणी ॥ अस्माच्छब्दादयमर्थो बोधव्य इतीश्वरेच्छा
संकेतः ॥ संकेतो गृह्यते यस्माज्जात्यादिषु चतुर्ष्विति ॥ चतुर्धा वाचकः केचिज्जातावेव
तिमन्वते ॥ जातिगुणक्रियासंज्ञारूपेषु चतुर्ष्वर्थेषु ब्राह्मणः श्यामः पाचको डित्थ इत्या

काव्यप्रको॰ इत्येवं चतुर्विधाः शब्दाः क्रमात्संकेतवंतः ॥ जात्यादयस्तत्र संकेतिताः कथ्यंते ॥ तत्र जातिर्ब्राह्मण
पिंडादिषु ब्राह्मणत्वाद्यन्वयव्यवहारनिर्वाहिका ॥ गुणः सजातीयव्यावृत्तिधीहेतुः श्यामादिः
३. श्यामादयो हि जंतून् सजातीयेभ्यो गौरादिजंतुभ्यो व्यावर्तयंति ॥ क्रियाः पूर्वापरीभूतांगया इष्टफलं कुर्वंति २
काद्याः ॥ संज्ञा नु वक्तृस्वेच्छाकल्पितशब्दरूपा स्वयं वाच्यवाचकभावभाक् ॥ एषु व्यक्तिधर्मेषु शारीरधर्मेषु ४
ब्राह्मणादीनाम् ५ व तेषां शब्दानां संकेतः ॥ नैर्व्यक्तीनामास्येपादर्थक्रियारितासिद्धा ॥ व्यक्तिषु तु संकेतो नानंत्याद्व्य संकेतवद्भिर्ब्राह्मणादिशब्दैः ॥ २
भिचाराच्च ॥ आनंत्याद्धि व्यक्तयस्तासु संकेतो ग्रहीतुमशक्यः ॥ असंकेतितब्राह्मणव्यक्तेरिव शू
द्रादिव्यक्तेरपि ब्राह्मणशब्दात्प्रतीतिः स्याद्गृहीतसंकेतितायास्तोत्त्यादिनि व्यभिचाराच्च ॥
व्यक्तिषु संकेतः तांस्वसौ न ग्राह्यः ॥ न च गवादिगतानां श्यामादिगुणानां गुडादिगतानां पाकादिक्रियाणां बालादि
गतानां डित्थादिसंज्ञानां च प्रत्यस्तसतो भेदः सिद्धो व्यक्तिसंकेतपक्षोक्तदोषसमहत्तिवाच्यं ॥ गु
णादीनामप्यैक्यात् ॥ तेषां भेदस्फूर्तिस्त्वाश्रयभेदादेव न तु स्वतः दर्पणादिभेदान्मुखभेदव
त् ॥ प्रत्यभिज्ञया धर्मिभेदग्रहस्य बाधादाश्रये भेदहेतुका तद्भेदधीरिति ॥ अथवा जातिर्वाच्ये
व सर्वेऽपि शब्दाः ॥ तथा हि ॥ मुद्गिरमरकतकोकिलादिष्वयं श्यामोऽयं श्याम इत्यादिप्रत्ययाविशे

तत्रेदं तावगाहीज्ञानं प्रत्यभिज्ञा २

४ःवयवशक्त्या समुदायश॥

का-ख्यामलादिः ॥ गुडतंदुलपाकादिद्वयं यथा कोयं पाक इति पाकादिलं ॥ वाल्लतरूणकारोत्पारितेषु
डित्थादिशब्देष्वपि डित्थोयं डित्थ इति डित्थादिलमिति सर्वत्र जातेरेव न वान्यत् ॥ स च को योगिकरूढा
योगिकः:३ योगरूढश्च कीर्तितः ॥ तत्राद्यः पाचकादिरवयवशक्त्या वाच्यं बोधयति ॥ मध्यमो मंडपादिः समु रूढः:३
योगिरूढस्तु:४ दायशक्त्याऽश्वं स्वस्तु पंकजादिरुभयशक्त्येति ॥ अथ लक्षणया लाक्षणिकस्य च लक्षणमाह ॥
मुख्यार्थबाधे ५ शक्यार्थबोधे तद्युक्तो ययाऽर्थोऽन्यः प्रतीयते ॥ सा लक्षणा तया बोध्यो लाक्षणिकः स्मृतः ॥ ज
जहदाजहत्स्वार्थो ६ हत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्था तथा स्यादुभयात्मिका ॥ द्विधा रूढिफलाभ्यां सा ॥ कलिंगः साहसी साहे
कलिंगादिशब्दो देशविशेषादिरूपे स्वार्थेऽसंभवन् रूढिमाश्रित्य यया स्वसंयोगसंबंधवत्तं पुरु
षादिमन्यार्थं बोधयति सा रूढिलक्षणा गंगायां घोषः प्रवर्तते सा हि गंगाशब्दो जलमयादिरूपस्वा
र्थेऽसंभवन् प्रयोजनमनुद्दिश्य यया स्वसामीप्यादिसंबंधवत्तं तटादिमन्यार्थं बोधयति सा फल
लक्षणा ॥ गंगातटे घोष इति प्रतिपादनादलभ्यस्य शैत्यपावनत्वाद्यतिशयस्य बोधनमिह फलं ॥ जहत्स्वार्थ
यं ॥ देशादप्रवाहादेश्च स्वार्थस्य त्यागात् ॥ जहत्स्वार्थेयमिति ॥ द्वितीयान्यपदार्थैरिकुर्वीहिः ॥
कुंतागच्छंतीत्यादौ जहत्स्वार्थानां कुंतानां गतस्यावस्थानात् ॥ एवं छत्रिणः प्रयांतीति छत्रिपदस्येका

५घोषश्चाभारवद्धीस्यात्॥

काप्रको. र्थलक्षणा॥ तत्त्वेन च्छत्रिणस्तदन्येषां चाववोधनात्॥ काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्र काकपदस्य दध्यु
५ पघातकमुलक्षणा॥ तेन तेषां बोधनात्॥ एषु कुन्तादीनामतिगहनत्वादीनि फलानि॥ सोयं देव
दत्त इत्यादौ जहदजहल्लक्षणार्था॥ तत्कालतत्कालयोस्त्यागाच्च॥ एवं दृष्टो गच्छतीत्यत्रेति॥ गौणी
स्यात्कुलयोगतः॥ लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्गौणी लक्षणोच्यते॥ यथा सिंहो देवदत्तः इति गौर्वाही
क इति च॥ अत्र सिंहादिशब्दो मुख्यवृत्त्या देवदत्तादिशब्देन सहान्वयमवाप्नुवन् शौर्यजाड्यादिस
मानगुणसंबंधेन देवदत्तादिमन्यार्थं यया लक्षयति सा गौणी वृत्ति॥ नेदमस्यापि ताद्रूप्यावगति
फलं॥ कार्यकारणभावादिसंबंधाद्द्विधा च सा॥ क्वचिदन्वयानुपपत्ति॥ क्वचित्तात्पर्यानुपप
त्तिश्च लक्षणाया बीजं बोध्यं॥ गंगायां घोष इत्यत्र प्रवाहे घोषान्वयानुपपत्त्या तीरे लक्षणा॥ कुन्ताः
कुं प्रवेश्यन्तामित्यत्र प्रवेशान्वयसंभवेपि भोजने तात्पर्यानुपपत्त्या कुन्तधरे मुलक्षणेति॥
अगूढगूढरूपत्वाद्व्यंग्यस्यैषा पुनर्द्विधा॥ इयं फललक्षणाऽगूढव्यंग्या गूढव्यंग्या चेति द्विधा॥
यथा॥ उत्कीर्णानि विचित्राणि नवाङ्गिन्नानि सुन्कवः॥ पिवंति दृग्भिरंगानि नंदसूनोरहर्निशं
॥ अत्रोत्कीर्णपदे सन्तत्वाद्दृश्यानि लक्षणानि निर्माणसौष्ठवादीनि तु व्यंग्यानि॥ तानि च गूढा
सालक्षणा यथामुक्तिः पतत्येवा आपुर्घृतमित्यादि अत्रान्पवेलक्षणे न कार्यकारित्वं फलं यथा चहरिन्नक्रो हरिर्नपत्नलोनपइत्यत्रस्य स्थितत्वात् [illegible] फलम्॥ ६ ५

न्येव सहृदयमात्रवेद्यत्वात् ॥ हृद्भिः पानस्यासंभवात्सादृश्यवल्लोकोत्तरस्य ॥ गादासक्ति व्यंग्यासा-
मूढा ॥ वाच्यत्ववत्सर्ववेद्यत्वात् ॥ इत्थं निरूपितया लक्षणया गादिना त्रिलिकश ॥ अथ व्यंजना
व्यंजकयोर्लक्षणमाह ॥ विरतास्वभिधाद्यासु ययार्थो बोध्यते यया ॥ व्यंजनासात्र योगाच्छब्दे
ष्टि व्यंजको मतः ॥ शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावादभिधादिषु स्वं स्वमर्थं निवेद्य विरतासु
ययापरोर्थो बोध्यते सा शब्दार्थयोर्वृत्तिर्व्यंजना ॥ तया योगाच्छब्दार्थश्च व्यंजकः ॥ शब्दार्थौ चेति
शाब्दी व्यंजना द् सा द्विधा तयोरपि पुनर्द्विधा ॥ एकस्याभिधामूला लक्षणामूलिकापरा ॥ तयोरभिधामाह ॥ श २ अभिधामूला शाब्दी व्यंजना ६
ब्दस्यानेकार्थकस्याभिधायां संयोगाद्यैकत्र निर्णीतायां तस्यार्थबोधये या वृत्तिर्जन्ता तन्मूला सोऽव्यं २ अभिधामूला शाब्दी व्यंजना ७
जना विज्ञैरुक्ता ॥ अनेकवाच्यस्य शब्दस्याभिधायां संयोगादिभिरेकस्मिन्नर्थे नियमितायां स
त्यां तस्यान्यवृत्तिर्वाच्येतरार्थबोधये सामिधामूला शाब्दी व्यंजना ॥ सशंखचक्रो हरिरवश्य जानातीति
चक्रसंयोगविज्ञानान्यां हरिशब्दस्याभिधा भवति नियमिता ॥ भीमार्जुनावित्यर्जुनः पार्थः सा
हचर्यात् कर्णार्जुनाविति कर्णो राधेयो विरोधात् ॥ सर्वं जानाति देव इत्यत्र देवो भगवान् प्रक-
रणात् ॥ वंद्यो व्याप्तिविजानातीति चंद्रः शशी इति विशेषात् ॥ मधुना कोकिलो मत्त इति मधुर्वसं

काव्यको॰ तः मद्विधानसामर्थ्यात् ॥ मममनामधुनावधूरितिनुमध्वामववस्तद्विधानयोग्यत्वात् ॥ एवं संयोग

५ वियोगसाहचर्यविरोधप्रकरणादेशसामर्थ्ययोग्यतानिरकस्मिन्नर्थे नियमनं स्या

त् ॥ यथा ॥ घनः प्रनष्टकोऽपि विनिरीक्षते मया हरिश्चलांगि विदीप्तिकौस्तुभेन क्षूत्रेन रवेर्यः कुञ्च

कुंभकान्करोति मुक्ता धवलो वनस्थली ॥ अत्र कौस्तुभसंयोगेन हरिशब्दः कृष्णमेवाभिध

त्ते सिंहस्तु व्यंजनयागम्य ॥ तयोरुपमा च ॥ यथावा ॥ कल्याणिनिर्णिन्ननइति ॥ अत्र विधुशब्दः

प्रकरणेन भगवंतमभिधत्ते ॥ चंद्रस्तु व्यंजनयालभ्य ॥ न तु श्लेषस्यायं विषयः ॥ परिहृत्यस

विधाद्विपदसत्वादिति चेन्नह स्यानवबोधानात् ॥ तथाहि ॥ नानार्थस्थले यत्रानेकत्रतात्स इदमत्र रहस्यं

ऽपवाचार्थावतरति र्थग्राहकं प्रकरणादि युगपदवतरति न वाँस्त्लेषः ॥ यथा ॥ सर्वदंनधवलकुञ्जाप्रियामावनीसा

घनछायाऽत्रनायकाटवी प्रतिपाद्यते ॥ न च प्रकरणं युगपदवतरन्नावतरेत् ॥ यत्र त्वेकत्रैव

रवतरति तत्र व्यंजनैव यथा कल्याणिनिरित्यादो ॥ अधपरमाह ॥ लक्षणा स्वीकृतायस्मेतत्स्ये सादि

कत्वं यथा ॥ बोध्यते साधुधेरुकाव्यंजनालक्षणाश्रया ॥ गंगायां घोषप्रतिवसतीत्यादिषु भवाहा

दिप्रवीतिपादनाद्भिधायांतदादिप्रतिपादनात्सेव लक्षणायामुपलक्षणायां यया शैसाधयति

शब्दादिबोध्यं ततः सा लक्षणामूला व्यंजना ॥ फले नाऽभिधा संकेतिताभावात् ॥ न च लक्षणा हेत्वभावा
त् ॥ मुख्यार्थबाधो मुख्यार्थसंबंधः फलं रूढ्यन्यतरच्चेति त्रयं तस्या हेतुः ॥ किंतु व्यंजनैव तस्य प्र
त्यायिकेति सिद्धीकार्य्येव सा ॥ अथार्थव्यंजनामाह ॥ वक्तृबोद्धव्यवाच्यादिवैशिष्ट्यान्नार्थतो यया ॥ अर्था
न्तरं प्रतीयेत सार्थी व्यंजना स्मृता ॥ अर्थता वाच्यलक्ष्यव्यंग्यरूपात् ॥ तत्र वाच्यस्य व्यंजकत्वं यथा
विलुलितचिकुरा विलुप्तचित्रावलिर्मसिवरश्रमसत्वकांगकांतिः ॥ अर्थसपदि कृतानि चारुवेशानि
वसमगमन्निहिवधूर्वयोस्युपेति ॥ अत्र स्मरान्धांतेन कांतेन मशेषपर्युक्तांता वीक्ष्य वधूः परिहसिष्यं
त्यतः स्नानादिनिस्तत्वित्रान्यपनयतीत्येवं वाच्योऽर्थो व्यंजयति ॥ लक्ष्यस्य यथा ॥ व्रजपतिमति सुदूरां
वनिताभिहलात गर्मं गीकृतमाहलेनादिं लक्ष्यत्वमलक्षणे ॥ यदि तव नवने सुख्यानिलाषः सुमुखि चकास्ति चयेन
व्यारव्यभरः ५ बांधवानां ॥ अत्रैवं ध्वनिः सह गरुदसुखस्पृहां वितायव्रजराजसुतं पश्यतिजद् त्वार्थया लक्ष्यार्थस्त्वद्दी
सादिनैव तदेतारूपं सफलमितिव्यनक्ति ॥ उन यत्र वक्तृबोद्धव्यावैशिष्ट्यं ॥ व्यंग्यस्य यथा ॥ अरविं
दवनीषु रन्ध्रमदिदिरर्द्धंदुर्वदिनास्मिन्नु ॥ विलसत्तं चलं पतत्रिराजीवद्दया ल्लायता सिंवा
श्यः ॥ अत्रेनिर्जनापदेशा इति व्यंग्यार्थोऽसुरतोद्धलं तस्य व्यनक्ति वाच्यस्य स्थलस्य वैशिष्ट्यात् ॥ अ

नंनुराजा

ईतत्र मांसं योजयेति काव्यो यं द्योतयति देशवैशिष्ट्यात् यत्र शब्दस्य प्राधान्येन व्यंजकत्वं तत्रार्थस्य गौणत्वं ।। यत्र त्वर्थस्य प्राधान्येन व्यंजकत्वं ५

काव्यको. ~~विंदमकरंदसंनतः ।। सखि यस्मिन्न् रमते~~ धुना मुदिरागमे मनोज्ञाः सखि विरलं धुनिति दीपिता वडव्य ।।
६ निपतत्परिगर्जितांबुधारामुखरीभूतगृहांतरा नवंति ।। अत्र केकां तमाने स्वामी त्रिसके तमिंशिते
नश्च्छनी दूती प्रतिनेत्तनी कुंजोरस्य किं तु नुवनमेवेति वाच्यार्थो व्यंजयति कालवैशिष्ट्यात् ।। अ
रविंदमरंदसंनतः सखि यस्मिन्न् रमते समीरणः ।। नवपल्लवमंदिरे जनः प्रतिपद्येत पदं मुमेनेत
तः ।। अत्र कांतेन रूपेन सा ~~[illegible]~~ ।। यत्र त्वर्थस्य प्राधान्येन व्यंजकत्वं तत्र शब्दस्य तद्गौ
णमिति प्राधान्येन सव्यपदेशाः शब्दार्थयोर्व्यंजनेत्युक्ति ।। इति कौस्तुभे शब्दार्थतद्वृत्तिनिर्णयो द्वितीयप्र
णः ।। एवं काव्यशरीरभूतौ शब्दार्थौ निरूप्य इदानीं तदात्मभूतान् रसादीन्निरूपयति ।। तत्र रसस्वरू
पमाह ।। विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ।। अकोरसादिक स्थायी विद्वद्भिः कथितो रसः ।।
एतद्व्याचष्टे ।। रत्यादेः स्थायिनस्तस्यालंबनोद्दीपनाह्वये निमित्तकारणे प्राज्ञैर्विभावः परिकीर्त्तितः ।।
स्थायिनस्तस्यालंबनोद्दीपनो मतः ।। तेषामुद्दीपकः प्रोक्तो बुधैरुद्दीपनाभिधः ।। ललनादिर्यथा
स्थातायथा च विपिनादिकं ।। अनुभावस्तु रत्यादेः रूपजातिस्मितादिकः ।। सात्त्विकास्तंभरोमांचवै
वर्ण्यस्वेदसंलयाः ।। स्वरभंगाश्रुकंपाश्च रसजेरष्ट कीर्त्तिताः ।। स्थायिनः पोषका निर्वेदादिः संचारि ६

संज्ञकः॥ निर्वेदग्लानिदैन्यानि शंकासूयाश्रमा मदाः॥ आलस्यमोहनस्मृतयो धृतिचिंतामतित्रपाः॥
आवेगहर्षचापल्यजाड्याः गर्वविषण्णता॥ स्वप्नोत्सुक्यावहित्थोच निद्रामर्षौ मतिस्तथा॥ औ
ग्र्यापस्मारसंत्रासव्याधिविवर्तकाः॥ उन्मादश्चेत्यमी त्रिंशत्त्रयश्च व्यभिचारिणः॥ रजस्तमो
निर्लीनस्य शुद्धसत्वस्य चेतसः॥ धर्मो निगदितः स्थायी रसो यो दानतां गतः॥ विभावाद्यैश्च कल्ले
नापार्थक्यं यास्समारपि॥ स च नवविधः॥ रतिर्हासोऽथ शोकः क्रोधोत्साहौ भयानि च॥ जुगुप्सा
विस्मयसमाः स्थायिनो नव कीर्तिताः॥ नवभिर्बीजकैरेभिः प्रबंधे चारुतां ततैः॥ अस्याहांकुरकंदोसौ
स्वकस्थायी रसायते॥ यदुक्तं॥ साधारण्येन विज्ञातैर्विभावाद्यैर्विमिश्रितः॥ श्रुतैर्वद्यांतरः स्थायी
चमत्कारी सुखं रस इति॥ आनंदोसौ विभावाद्यैर्वलिष्टैर्नस्य संश्रुति॥ आत्मारस्यादिवाछिन्नोरसः स्या
दिति केचन॥ स च रसो नवविधः॥ शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः॥ बीभत्साद्भुतशांताश्च न
वाचार्यैरसस्मृताः॥ श्यामः पांडुः धूम्रारक्तौ गौरस्तथैव कालश्च॥ नीलश्च पिंगलश्च स्वेतश्च क्रमादमी
बोध्याः॥ नंदात्मजहलिसीतोपतिर्नोर्गवकदक्किनक्रमतः॥ किरिवुद्धकूर्मकपिलाश्चापि रसानां र
स्मृता देवाः॥ इति रससामान्यनिरूपणं॥ अथ विशेषेण तेनिरूप्यंते॥ तत्र शृंगारः प्राक्कामनो॥

काव्यको· नुकूले रतिश्चानुरंजनं ॥ शृंगारस्थायिनो मतिः कांतत्वेर्थस्य तस्य तत् ॥ कांतादन्यत्रैव स्त्रीनित्यां चाल्याः
१ श्रीहरौ यथा ॥ यूनोः सखी युवस्त्वि युमेत्री तस्या परस्परं ॥ यत्र स्पर्शश्च तासश्च यत्राय सुमुखी सते पं
७ संभोगो विप्रलंभश्च शृंगारो द्विविधो मतः ॥ तत्र संभोगः ॥ रतिरूपा विनाबाधैरुचितैर्यत्र किमोग
ता ॥ आलिंगनादिहेतुश्चेत्तदा संभोग उच्यते ॥ यथा ॥ त्वं मुग्धाक्षि विनैव कंचुलिकया धत्से मनोहा
रिणीं ॥ लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकासंस्पृशि ॥ शय्योपांतनिविष्टसस्मितवधूनेत्रोत्स
वानंदितो निर्यातः शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः ॥ यथा वा ॥ सख्यास्तवीनं गररुणोमवं
धुनानं नर्त्तमुक्तावलतिकायस्तनोपरि ॥ उल्लुलयस्याः सखि नायकश्चल्लो धीरं मुहुर्मधिजन्हारको
स्तुनं ॥ मिथ्यावल्लोकमाध्वीकपानादि वेदुधाद्यसो ॥ मिथ्यावल्लोको यथा ॥ एहीहीति प्रयगसखीर
लकेतवेन ॥ माहं प्रिया यो मयितया निहितः कटाक्षः प्रसस्त्ववन्मसकदाहमवाप्य शांतोयंत वि
जेहंसनिकृत्तशरादिवन्मे ॥ एवमन्यत्र ह्यो ॥ अथ विप्रलंभः ॥ अयुक्तयोर्युक्तयोर्वा यूनोः श्लेषा ऽऽलिंगनादिरूपा वृतः २
धर्जावतः ॥ प्रकृष्टातिरतिः सो चे विप्रलंभो मतस्तदोच्यते ॥ पूर्वरागस्तथा मानः प्रवासश्चेति स त्रिधा ॥
तत्रैव पूर्वरागः ॥ रतिर्या संगमात्पूर्वं पूर्वरागः स कीर्त्यते ॥ यथा ॥ इंदीवरोदरसहोदरमेदुरश्रीर्वासोऽवल्कन
गं: प्र १ १

कत्वंद्रनिन्नेदधानं ॥ आमुक्तमौक्तिकमनोहरहारवक्षाः कौंर्पमेव जगदङ्गनंगमयं करोति ॥ यथा वा ॥
कनकाङ्गिनिकेतनं केतकीकलिकाकल्पकलेवरद्युतिः ॥ हरिद्रसामुद्रिरालिमधुरैश्चपलामां किम
लंकरिष्यति ॥ अथ दशदशा ॥ लालसोद्वेगजागरास्तानितानवव्याधिजागरा ॥ उन्मादव्यग्रतामोहा
मृत्युश्चेति दशानेव ॥ मृत्युशब्देन मूर्छोच्यते ॥ अथ मानः ॥ एकत्र स्थितयोर्यूनोरन्योन्यमनुरक्त
योः ॥ रतिं सुबाधते तुल्यं स तु मानः प्रकीर्तितः ॥ यथा ॥ स्वप्ने व्यलीकंव नेक्षमालिनो कंपपा
लीस्युपाकल्पं विवर्णवक्त्रा ॥ श्यामा विनिश्वस्य मधुत्रियामां सहस्वयामामिव सान्त्वनेस्मीत ॥
जिह्मेतु को मनोगम्यः ॥ अथ प्रवासः ॥ यथा ॥ सुधासुधांशुकिरणेजालगते नवनन्दहचकितासी
॥ आह्वातुं मवधिलेखं प्रविशति नवनं निवार्य्य सदेयं ससहयांतीः ॥ अथ चिनावेशुनायकभेदाः ॥
धीरोदात्तो धीरोद्धतश्च धीरप्रशान्तश्च ॥ धीरललितश्चेति चतुर्विधो नायकः प्रोक्तः ॥ तत्र क्रमेण
बालक्षणानि ॥ लक्ष्यालिच्च ॥ विनयी क्षमी गम्भीरो निगूढगर्वो महासत्त्वः ॥ स्थाघाश्मन्यः सु
नवान्धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ॥ यथा ॥ वीरं मन्यमदप्रहारिस्मितं घोरं यमात्मोद्धतौ । जिह्मे वू
व्रतं मुन्नता । सितिधरोद्धारेण धीराकृतिं मण्डवेऽकृत किल्विषेपि मधुरं स्तुत्यामुद्दुर्यं चितं प्रस्य

काव्यको॰ लोभमदुवृत्तिनर्कहृदयंधीमीश्चनस्यंदृते॥ सम्ब्धाघानिरतौमायीमत्सरीक्रोधनश्चलः॥ अहंमुकथि
८ तोधीरोद्धतोसोरसवेदिभिः॥ यथा विश्वानुछि जिमन्विष्ठविमृष्टेन्न्ले छद्दुरः॥ प्रसर्पन्क्रूस
मर्पन्त्वा नसमस्तस्यसम्लक्षणः॥ विनयी विवेकयुक्तो विपक्षत्संसहनेश्च शांतश्च॥ धीरप्रशांतसंज्ञः
कथितोमुनिभिधर्मिष्ठः॥ यथा॥ स्कंतवर्णधर्मनिरतानिजप्रजाप्रतिरंजयन्ननुगतक्रियोदयः
॥ हरिभक्तिरक्तपरितुष्टमानसः पृथिवीप्रशास्तिनृपतियुधिष्ठिरः॥ परिहासपटुर्मदुलःक
लाकपोन्मापांचिलरूणः॥ कोनावशगश्चिंतारहितोकथितोत्रधीरललितोयं॥ यथा॥ सु
स्मेरांगजनतरुणीचन्द्रालकांतोसंचयस्यमधुरिमन्नोरसंनतोगी॥ सानंदः पुलककुलाकुला
च्चलक्ष्मीः॥ श्रुदांतेश्चनवति व्याधवश्चकास्ति॥ ऐषानुकूलदक्षिणशठधृष्टतयाचतुर्विधो धीरललितोनाय
निमतः॥ निखिलाश्चतुर्विधास्तुस्त्रेनामीषोडशोदिताः कोचित॥ अनुकूलादीनां लक्षणानि क५
एकाश्रितोनुकूलः समः समस्तासुदक्षिणोकेश्रो॥ शठएकस्यांरागवाहिःपरस्यांघृतप्रमेछे लेह२
सापराधोपि२ य॥ समेनुरायनिःशंकस्तर्जितोपिनलज्जितः॥ दृष्टदोषोपिमिथ्यावाक्सोक्तोसोधृष्टनायकः
इतिलक्षणानि॥ इतिनायकभेदाः॥ अथैषांगुणाः॥ श्रीमानकुलीनस्तेजस्वीरूपयौवनमं
एकान्तसातिमेंगपालिता॥

नमंडितः ॥ त्यागी दक्षोऽनुरक्तश्च तेजस्वी चतुरः सुधीस्त्यादयः ॥ शोभा विलासो गांभीर्यं स्थैर्यं माधुर्य
तेजसी ॥ औदार्यं ललितं चेति सत्त्वजस्युर्गुणाष्टकं ॥ तत्र शोभा ॥ नीचे कृपाधिके स्पर्द्धा सत्त्वशौर्या
दिदक्षता ॥ उत्साहश्चानुरागश्च शोभास्युरिति लिंगमः ॥ यथा ॥ स्वर्गध्वंसविधित्सुभ्रं जनुविकदूतंसु
रसदृता४ ष्ठुवीक्ष्यातिहृष्ट्वा नीचानालोक्य पश्चान्न कुंचितिरिधुमुरलोन्नूढकारुण्यवीचिः ॥ अग्रेसरस्य स्वेन तुल्यं क
स माल्यपात्र५ मपि निजरुषामत्र यद्यैष्मि पात्रं वंधनानंदविख्यत्स्फुरद्हरत हरिः सत्त्वसंधाम हार्दि ॥ अथ विलासः ॥
कल्यनं रस्यवे[गा]रोदं विलासः विलासः कथ्यते बुधैः ॥ यथा ॥ विचित्रगुंजागिरिधातुचित्रैर्विभूषितो
मो सखि विनिर्मुरारिः ॥ स्वयं वनान्कौतुकनः कल्यावानू विभूषं सैर्विजहार सार्द्धं ॥ गांभीर्यं ॥ नीका
पशाकदृवधीघगांभीर्यमतिकारिता ॥ यथा ॥ नो कथ्यते किमु कथ्यापि विभ्रमा यदि स्यान्लोगोप्यता यदि
नवेलि किमु गायपः ॥ आवश्यमानद्वहद्वाण एष जावः ॥ कृतस्य कामपि दृशा लजतेन विसः ॥ स्थैर्य धैर्यप्राप्त
र्थे ॥ स्वनिश्चयादचलनं स्थैर्यं विघ्नेन महत्यपि ॥ यथा ॥ अतिकूलेपि शूलेशिवेशिवायां निरंकुशा
छेदितवानर यांचा ॥ चलोनादेव मुकुंदो विध्यावलिनंदनं जुजान ॥ माधुर्यं ॥ सर्वथास्पृहलीयतं माधुर्यं परि
कीर्त्यते ॥ यथा ॥ निरस्य रत्नोत्तरणमाधवः ॥ अंसस्तनपत्राद्दिनिरण वन्यैः ॥ अलंकृतश्चारवना

अवकनपनंदाशिरतिइत्यायुध: २

तेजः!

काव्यको॰ शोभारम्भत्वहेतुसकलं त्वं हि रम्यं ॥ अवज्ञादेरसहनं तेजः सद्भिरुदीर्य्यते ॥ यथा ॥ प्रजाधिपेश्च रसु

९ तेच कंसेनाक्रुश्यमाने किल निशेदाय ॥ चक्रुद्धिपुर्यैः समधिष्ठितिर्य [illegible] क्रमः पश्य — कंसस्य

५ हरिर्विजानाति ॥ औदार्य्यं ॥ मित्रामित्रेषु यत्साम्यं तदौदार्य्यं प्रकीर्त्तितं ॥ आपीयपूतनायाः सह ॥यथा॥

चरजननीगणस्य वत्सलत्वं ॥ सदृशः सममभवेमेव दत्तो जननीत्वं यः स एष वः पायात् ॥ ललितं ॥ शृं

गारप्रचुराचेष्टा ललितं कथ्यते बुधैः ॥ यथा ॥ विपिनलतादलकुसुमैर्विभूष्य राधां हरिः प्राह ॥

त्वं सुमुखि कुसुमपत्त्रमयी वनलक्ष्मीरिव ताकापि ॥ इति नायकगुणाः ॥ अथ तत्सहायाः ॥ नायके — स्नेहवन्तो

रसमसहायाः स्युः सखायस्तेषु केचन ॥ रहस्यज्ञाः प्रियसखाः प्रियनर्मसखास्तथा ॥ इत्याद्यास्त्रिविधा

स्तेषु विश्वस्ता अमिता अर्कं ॥ संदेशहारकास्त्वति स्फुटमप्रे नविष्यति ॥ इति सहायाः ॥ अथ नायका

ऊढा तत्राद्या द्विविधा परिकीर्त्तिता ॥ अनूढा — परकीया ॥

नेदाः ॥ परकीया स्वकीया च नायका द्विविधा ॥ ऊढा तत्राद्या द्विविधा परिकीर्त्तिता ॥ अनूढा

वर्जयित्वात्र द्विविधा नायकास्तु या ॥ मुग्धा मध्या प्रगल्भा च प्रत्येकं त्रिविधा मता ॥ धीराश्च स्तु

रधीराश्च धीराधीराश्च नायकाः ॥ मुग्धां विहायते नेताबुधैः पंचदशादिताः ॥ लौकिके परकीया

तु कन्येवाभिमता नवत ॥ अलौकिके परोढापि [illegible] नैव समता ॥ शततार्विशति [illegible]

९

स्यान्निस्यात्क्वचिन्निः॥ तत्रा कन्या॥ पित्राद्यर्पणतः पूर्वं तद्रहस्यसंभृतौ॥ ज्ञातानानुरागा कन्या चेत्परकीयैव
व संमता॥ दुर्गार्चनपरा कन्या यथा श्रीगोकुले स्मृता॥ अन्यैरूढा॥ अपि स्नेहात्कृता विंदे पितृविश्र
दा॥ अनपेक्षित अधमाश्वपरोढा जनएवतः॥ करग्रहविधिं प्राप्ता नन्तुर्वचनतत्परा॥ स्वकीयाः
कथिता ल्लास्तु द्वार्वसां रुक्मिणीमुखा॥ अथ मुग्धादीनां लक्षणानि दिङ्मात्रेण लक्षणानि च॥ त्र
यमावतीर्णतरुणिम मदनविकारा सखीवशगा॥ माने मृदुः सलज्जा दुःसहसुरता नवमुग्धा॥
तत्र प्रथमावतीर्णतरुणिमा यथा॥ धावत्याक्रमितुं जवात्स्मरे स्मरं क्षत्यारुपांगद्वयी पोक्कल्पं
त्रिवलि॥ हरतः कुचौ वलिगुणेरावधमध्यं ततः॥ गृह्णीतश्चलतां मुखो चरणयारुंधद्वनुर्विलमे राधा
मध्यस्यान्तं॥ यास्तनुपत्तनेनरपतौ बाल्यानिधेशीर्यति॥ दुःसहसुरता यथा॥ नवसंगमसल्लालसेन नेत्रा
मृगनेत्रा विमिताक्षितां चितम्ने॥ वरचंदनकल्पितेदिरं सा मुखचंद्रकृतसीत्कृतं वृ नार॥ मध्या
विलसिततरुणिम सुरतिजरायोह्लमितक्रीडा॥ इयस्त्रगल्भवचना निगूढचातुर्य्यनाकु श्री का
तत्र विलसिततरुणिमा यथा॥ चार्द्धेकं किलिमाहरत्सुपचयं ज्ञातानि तं बो गुणीलस्य धं समवेत
वस्त्रिवलिनिर्योगं रूमसन्मध्यमं॥ वक्षः साधुफलद्वयं वितनुते राजोपहारक्षमं राधायाः स्तनु

काव्यको॰ रज्यमंचतिनवेनगौणीयतोयौवनेन॥निगूढचातुर्य्यंयथा॥हरोपरीरंभकालासिल्लासेनानेनिमा
मामधुरंवदंती॥ग्लानिंनमुंचेसत्तमथामिरंनेयथापरानंदनिधौनिमग्नः॥मध्याधीराप्रियंव
१० क्रिसागसंवक्रभागिरा॥यथा॥पद्मिन्यहंकुमुदिनीकिलसेवमत्यंसतेनवाञ्छमधुसूदनएव
10 मन्त्र॥वामेननाममुखयन्निशिदर्शनेनप्रातःप्रबोधयतिमामपिलोचनेन॥अधीरासागसंकां
वक्र५ तंनिरस्यत्परुषोक्तिभिः॥यथा॥सौविकंधरममंकिमीशसयानुमानुसखिद्यतनाईनः॥वाम
रीतिचनुरांहिपामरीसबलांपरमदेवनामिव॥धीराधीरातुवक्रोक्त्यासबाष्पानाथतर्जयेत्॥यथा
नीलाहरिंदूर्व्वलिमंदिरंप्रियाय॥दृष्ट्वान्यनागांकमुवाचबाष्पलाः॥नसंकुचलंकिलपंकजेसएणेप्रती
यसेत्रैवमुपागतोयतः॥गाढ्दितामदनमदाधारनिरणानिपुणसुवर्णिताहण्या॥नावान्तनाप्र
गल्भावैदग्ध्याक्रांतवल्लभानाकाचिनि॥तत्रमदनमदांधायथा॥निर्गलिरतिग्रहात्सखीगणेषु
ल्किमप्यकूतमाधवोमयि॥नाविंदंसखिसमस्तमेवतस्मौस्त्वंमितिविनिमज्जनाद्दहं॥वैदग्ध्याक्रां
तवल्लभायथा॥ग्लिष्टाग्लिष्यतिकांतेचुंबितांतंचिचुंबति॥लिखिताननखैरेतन्वीलिखंत्य
पिनरवीयते॥प्रगल्भायदिधीरास्यात्साबहित्थारहत्यया॥उदास्तेप्रकृताकोपादादरंदर्श

आकारंगुप्तिःनादरेण १

यथाक्रत

प्य दाहि ॥ यामिनीवनाघनाहं दृधामिमाल्मावदातेवितथं ॥ इत्थं प्रेयसि विनयाग्र नीरसा मसारु
मेरा सौधा ॥ अधीरा ताडयेत्कांतं सतर्ज्य परुषाक्षि निर्धयापा ॥ आजन्मयापि दधल घरीसः प्रयाहि
मेनागणे तो मुकुंदः ॥ इति श्रुत्वा एणाति रुषा रुषारुणा सोजघान लीलाकमलेन कांतं ॥ धीराधीरा
प्रगल्भा वधु कास्याद्रुनयो गुणैः ॥ यथा ॥ सा हा हृद्विनिजीविते मम रुषा शान्तं तमालं वसुधि
कलां मां चधिग्गत्वयोः सुजनतां धिकं प्रमधि कृतयशः किं प्रभूमः पुरुयाने मामि जगतो नेत्री
सि मय्यपरते धुर्त्तलं न हितं न ते गुणागुणाः किंचित्तरां चीमते ॥ अथासामष्टावस्थाः प्रोक्ताभिसा
रिका विप्रलब्धा वासकसज्जिका ॥ विरहोत्कंठिता तद्वत्कलहांतरिता यथा ॥ प्रोषितप्रेयसी
खंडिता नाम स्वाधीनभर्तृका ॥ क्रमेणासां लक्षणानि ॥ याभिसारयते कांतं स्वयं वाभिसरत्यमुं ॥
जरत्नी याम्यवेशा सा बुधैरुक्ताभिसारिका ॥ यस्मिन्नेव कृतसंकेतेप्यप्राप्त सति दैवतः ॥ यस्य मानम
नायास्या विप्रलब्धा तु सास्मृता ॥ वेशान्मूषणलोल्लसुब्धा वासमंदिरे ॥ सुसज्जा नीस्पते या
तु कांतं सा वासकसज्जिका ॥ हेतुनाकेन चिंतकांते मेविलंबैर्निरागसि ॥ समुत्सुका न यथा तु वि
रहोत्कंठिता तु सा ॥ ४ ॥ कांते पादागतं कोपान्निरस्यानंतरं तु या ॥ संतापेनानुतेस्व स्यात्कलहां

का.प्र.को. तारिता स्मृता ॥५॥ बहुकार्यवशाद्यस्या दूरदेशगतः प्रियः ॥ तद्दर्शनं गतिदुःखार्त्ता सा स्यात्प्रोषि-
१२ तभर्तृका ॥६॥ उषित्वा मंदिरे यस्यास्तन्यांगांकयुतप्रियः ॥ प्रातर्यदि समागच्छेत् खंडिता सा रुषाकुला
॥ ॥७॥ कांतो रतिगुणाकृष्टो यस्याः पार्श्वं न मुंचति ॥ स्वाधीनभर्तृका सा स्यात्तद्दर्पितमनस्तनुः ॥८॥ ए-
तासामुदाहरणानि तु स्फुटत्वाद्ग्रंथविस्तरभयान्न कृतानि ॥ अथासां नायिकानामलंकाराः ॥ अ-
लंकारा सत्त्वजाः स्युर्विंशतिर्यौवनोद्भवाः भावो हावश्च हेला (त्रय) स्त्वंगजाः परिकीर्त्तिताः ॥ शोभा कांतिस्तथा
दीप्तिर्माधुर्यं च प्रगल्भता ॥ धैर्य्यमौदार्य्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजा ॥ लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्र-
मः किलकिंचितं मोट्टायितं कुट्टमितं बिब्बोको ललितं तथा ॥ विहृतं चेति विद्वद्भिर्दश प्रोक्ताः स्वभा-
वजाः ॥ तत्र भावः ॥ आद्यो विकारो भावः स्यान्निर्विकारस्य चेतसः ॥ यथा ॥ आधूलिकेशिनैशतशः
निःशंक सेनयेयंशगाल्पचारुसुंदरं कलहायते स्म ॥ तस्यामसुंदरमपूर्वमिवेक्ष्यमाणे सागंडयोः पुलक-
मंडलिका तनोति ॥१॥ हावः ॥ नयनादिविकारेण व्यक्तो सो हावतां व्रजेत् ॥ असौ भावः ॥ (यथा) लोलेन
किंचदलसेन न किंचदर्धद्रष्टेन सायं छविनेदददृयं ब्रजराजसूनोः ॥ तस्याश्च हृदेव हृदयेन समंतदंतस्ते
नाधुनैव नु विवशनवोनुरागः ॥ हेला ॥ अभिलक्ष्ये विकारे तु हावो हेला समता बुधैः ॥ यथा ॥ एकमप्य

त्तिरंहोपितमेकाप्युसुकारवविनादमपश्यं॥ कोमलत्वं कुवलयादपि हन्यात्सदहसेन कृतमेनकटाक्षः
शोभा॥ ६॥ सैव शोभा नाम च रूपलावण्यादिभिर्हृज्जिता॥ सैव हल्लैवयशा॥ ध्वलारक्तांगुलि
किशलयैर्नखिशिखांविशिखा॥ नि ध्वामंती जगंति भुवनान्यानरूच्छलितासी॥ वेणीनंसोपरि वल्ली ३
विलुठितामई मुक्तावदं नीलम्नास्वातेम मनदिवद्धिः सोयमनुभाविमासीत्॥ ७॥ कांतिः प्रदीप्ता
मदनोन्माद्या सैव कांतिरुदीर्यते॥ सैव शोभैव कांवेद रेसखि लगि व्यति॥ दृष्ट एव कांवेदजी ॥यथा॥
वमपनेष्यलग्नएव प्रंखालिभिः परिमलैः मदसांधया सोऽशपमोरसपरिचितो वदकोपराधः
॥ ८॥ तपोशेन्नाचिस्तीर्णसैवादीप्ति स्मृता बुधैः॥ सैव कांतिरेव॥ यथा॥ रूपश्रियं मूर्तिमतीमि
वप्रियां मनोहरं तस्मिन्नवीक्षणामृतैः॥ तां रत्नपर्य्यंकगां नतभ्रूकं वं पश्यन्नमदं माधमोधवः॥ ९॥
माधुर्यं॥ सर्वावस्थासु चारुत्वं माधुर्यं परिकीर्तितं॥ यथा लावद्गादेश्रुतमेखलायाः शेवालव
त्यैव व नो नितंवः॥ अकेनवंरूपमहेतुलाई सर्वास्ववस्थासु सदैवरूपं॥ प्रगल्भता॥ निःशंक
त्वं प्रयोगेषु बुधाः प्रागल्भ्यमुज्झमु॥ यथा॥ क्लिन्नध्वाम्लिव्यति कांते नेत्यादि॥ १०॥ धैर्यं॥ धैर्यं स्या
दविकारित्वं सुखदुःखेमदत्सपि॥ यथा॥ मनवयोवनपूर्णवापीकायीयमत्रनकरोमि निमज्ज

नेच्छां ॥ इच्छामितं कमपि कालं न लज्जमुच्चैराक्रंदितुं सुमुखि हास त्रियमस्तान्त्रियेन्ति ॥ ८ ॥ औदार्य्यं ॥
सर्वदा विनयो विज्ञैरौदार्य्यं समुदाहृतं ॥ यथा ॥ गुणमणिरवनिरूप्यसे ॥ मुरारिर्मयि कुरुते क
रुणां यदघकांत: ॥ अविरलकलहांचि वृद्धिहृत्तो न दिहसखीनिकरस्य सुप्रसाद ॥ १० ॥ लीला
कांतानुकरणं लीला रम्यवेशक्रियादिभि: ॥ यथा ॥ मृगमदकृतचर्चा पीतकौशेयवासा ॥ रु
विखाचूडाय चिरशिखिखंडा बद्धधम्मिल्लपाशा ॥ अनृजुनिहितमंसे वंशमुत्क्वाणयंती धनमधुरिपुवेशा
मालिनी मानुराधा ॥ ११ ॥ विलास: ॥ विशेषो दयितालोके मुखनेत्रादिकर्मण: ॥ यानस्थानास
नादेश्च विलास: कथितो बुधै: ॥ यथा ॥ कांतमायातमालोक्य मंदिरं मंदिरेक्षणा: ॥ सस्मितास
रहसोनस्योगंडसंचलत्कुंडला ॥ विच्छित्ति ॥ स्वल्पापि वेषरचना विच्छित्तिर्धुनिपोषकृत् ॥ यथा ॥
मुक्ताविलंबिनासा मणिकंकणचारुपाणियुगला सो ॥ शोभादधारराधा रसिकमनोमोहिनीम
चलं ॥ १३ ॥ विभ्रम: विभ्रमयासि प्राप्ते भूषास्थानविपर्यय: ॥ यथा ॥ अधात्कांचीकंठे जघने मुक्ति
हारं चरणयो: कृशांगीरकेयूरे भुजलतिकयोर्नूपुरयुगं ॥ किमंगैरन्योन्यं मधुमथनसंगोत्स

भुजवध१

॥१४॥

विविधोऽप्रसादोमानेतेनप्रणयविभ्रमः स्वस्वविजृम्भैः किलकिंचितं गर्वस्मितामिलाषादेर्नीकोपादेरश्र
मिश्रिणं॥ प्रमोदात्संश्रयस्तः संगेः कथ्यते किलकिंचितं॥ यथा॥ न्यस्तिवयस्यापुरतः करात्रेवस्त्रोऽजयु
ग्मोपरि माधवेन॥ सागर्वकोपस्मितभीतिलोलं तद्वादयत्तस्य मनोजहार॥१५॥ मोट्टायितं॥ प्रव्यक्तिरभि
लासस्य कान्तवार्तासु चेद्भवेत्॥ रोमांचस्मितजं माद्यैस्तत्र मोट्टायितं स्मृतं॥ यथा॥ राधावाधामूलं
नसासखिभिर्जगाद्दृष्ट्वा॥ अद्दितेकिलहरिचरितेमुकुर्जजं नेसरोमांचौ॥१६॥ कुट्टमितं॥ दयितेकुचसं
स्पर्शमुखचुंबादि कुर्वति॥ हृद्यानंदोवहिः कोपः स्मृतं कुट्टमितं बुधैः॥ यथा॥ स्तनकनकघटीपटी
मुद्दस्यस्पृशति हरौ वकुनंगिभंगुरभ्रू॥ इयमसरसवाणि पाणिरोधात्कृतकरुषा परुषाकषा
यितां भृतां॥१७॥ विब्बोकः कथ्यते गर्वादिष्टे वस्तुन्यनादरः॥ यथा॥ प्रियोक्तिलक्षेणविपक्षसंन्निधौ
स्वीकारितां प्रपश्य शिखंडमौलिना॥ मतिधामाहृदयं गमापि स्त्रजं दराधाप निरासहेलया॥१८॥ ललि
तं॥ सुकुमारांगविन्यासो ललितं समुदीर्यते॥ यथा॥ प्रसूनलल्योदरसंगदूनं नूनं वपुर्मे सखिने
तिनिद्रां॥ इतिस्मरत्याः सुविशीचिन्तासखीधियासो हरिमालिलिंग॥१९॥ विकृतं॥ त्रपादिभिरनु
क्तस्यवकुमिष्टस्यचेद्भवेत्॥ प्रकाशचेष्टयाप्रात्रैस्तद्विकृतमुच्यते॥ यथा॥ निशम्येमय्यमु

काव्यको॰ कुंदमन्दवमप्यथितमत्र सुंदरी ॥ न गिरा न निननंद किंतु सा पुलकेनैव कपोलशालिना ॥ २० ॥ इत्यलं
१३ काराः ॥ अथाऽसां सहायाः ॥ नायकानां सहायाः स्युः सख्यस्ताः सुनुकाचनः ॥ संमता प्रियसख्यश्च प्रि
यनर्मदिकास्तथा ॥ निर्हेतुका हिताचाराः शश्वत् सुखदुःखयोः ॥ अन्योन्यहृदयज्ञाश्च सख्यः संप
रिकीर्तिताः ॥ प्रियसख्यस्तु ताः प्रोक्ता या युक्ता रसनर्मणि ॥ प्रियनर्मदिकास्तास्तु याः स्वच्छायवत् स्थि
ता ॥ एताः प्रायेण दूत्यस्य स्तास्त्रिधाः स्युः कथिता बुधैः ॥ निसृष्टार्था मितार्था च तथा संदेशहारि
का ॥ द्वयोरिंगितमादाय स्वयमुत्तरदायका ॥ सुश्लिष्टं कुरुते कार्यं निसृष्टार्थनिगद्यते ॥ मितार्था
प्रतितं वक्ति कार्यान्तं यान्नियच्छति ॥ यथोक्तं या न देवक्तं सा तु संदेशहारिका ॥ इति सहायाः ॥ अथ
स्वयं दूती ॥ औत्सुक्यादनुरागाद्वा स्वान्त्रपाल्पवशात् स्वयं यदि ॥ अनक्ति स्वाशयं कान्ते स्वयं दूती तदा भ
वेत् ॥ यथा ॥ पुष्पमार्गणमनोरथोद्धता कृष्ण मंजुलतया तवानया ॥ राजितासि सचिकासखा पुरो वि
स्फुरन्सुमनसं कुरुष्व मां ॥ इत्यालंबनविभावाः ॥ अथोद्दीपकाः ॥ प्रासादा निष्कुटा वाद्यश्चंद्रिका
नवमल्लिकाः ॥ ऋतवो मंदवाताश्च बुधैरुद्दीपना स्मृताः ॥ अथानुभावाः ॥ कटाक्षस्मितहास्यभ्रूलव्य
किंकणसिंजितं ॥ कर्णकंडूयनं व्याजसंभ्रमाद्यंगसंवृतिः ॥ संख्याश्लेषादिकं चैव ज्ञात्वा इत्यनुभा

वपदेरितं ॥ अथ सात्विकाः ॥ अष्टौ स्तंभादयः सर्वे सात्विकाः समत्विकं तादृशाः ॥ निर्वेदमस्यपस्मारा
न्वर्जयित्वा पुरोदिता ॥ यश्चार्इत्रिंशदेव स्युः शृंगारे व्यभिचारिणः ॥ निजोचितैर्विभावाद्यैरेवं व्यक्ति
मुपागताः स्थायी सचेतसां चित्ते रतिः शृंगारतां व्रजेत् ॥ उदात्तं मुग्धा स्त्रीरित्यादि ॥ इति शृंगारनि
रूपणं ॥ अथ हास्यः ॥ विकृताऽविकृताग्वेषैर्हासश्चित्तस्य विस्मृतिः कथितः ॥ उचितैः स्वविभावा
द्यैर्व्यक्तिं नीतः स्मृतो हास्यः ॥ यथा ॥ रामोयमस्काकमतीवमानदः कपिप्रियाणां गुणरूपचेष्टि
तैः ॥ हयोरतुल्यातिशयैः सहानुजः किं कस्य नास्मात्सुखयत्यपृच्छता ॥ करुणः ॥ चित्तक्ले
शातिशयः स्वेष्टवियोगादिभिर्निविच्छोकः ॥ उचितैः स्वविभावाद्यैर्नीतो व्यक्तिमतः करुणः ॥ य
था ॥ कृष्णे कालियवक्त्रंतद्दावि चेष्टिते गोप्याः ॥ अतिदुःखितानि येतुर्विभिन्नमूर्ध्नाधियाः सर्वे ॥
ग्रामाश्चापि विद्यते यत्र करुणस्तत्र संमतः ॥ इह गर्गादिवाक्येभ्यः संततं विलसत्यसौ ॥ रौद्रः ॥ प्र
तिकूलताजन्मादि ॥ चित्तज्वालो नवेः क्रोधः ॥ व्यक्तः स्वविभावाद्यैर्योग्यैरौद्रो रसः कथितः ॥ यथा
व्रजधियेइत्यादि ॥ वीरः ॥ श्लाघ्यफलेषु द्राढो चित्तासंगः स्थिरः स्त्वरितः ॥ उत्साहः स तु योग्यैर्व्यक्तो
विभावाद्यैः ॥ यथा ॥ तुरगं इनुसुतां गत्वा वमेदे दधानः कुलिशघटिततटकोदंडाविस्फूर्जितानि ॥ तदुरु

काव्यको॰ विकटदंष्ट्रो भ्रष्टकेयूरमुद्रः गथयतु कुलिशं लंबः शवो वामबाहुं ॥ दानवीरो धर्मवीरश्चाथ भयान
कः ॥ घोरेक्षणादिभिश्चित्तचापल्यं भयमुच्यते । उचितैस्तद्विभावाद्यैर्व्यक्तो भयानकः ॥ यथा ॥
१४ आविष्कृतं विश्ववपुर्विकारिणा निरीक्ष्य दंष्ट्राविकटं कपिध्वजः ॥ तुषारशुभ्रदरनीरजाननस्त्र
15 स्यन्मनानेव शशाक भाषितुं ॥ बीभत्सश्च ह्यघवस्त्वनुभवाज्जुगुप्सा हृदि मुद्गरी । उचितैः सविभा
वाद्यैर्व्यक्तो बीभत्स उच्यते ॥ यथा ॥ घनरुधिरमये त्वक्त्रापि नद्धेपि शिला शितमिश्रितविस्रगंधभा
जि ॥ कथमिह रमतां बुधः शरीरे भगवति हन्त रतेर्लवे स्फुरे ॥ भयानके च बीभत्से भगवद्गतिमि
श्रणात् ॥ भवेदानंदरूपत्वं मितिप्राहुर्मनीषिणः ॥ अद्भुतः अलौकिके स्वरूपे द्युत्था । विस्मयश्चित्त
विस्तृतिः ॥ उचितैः सविभावाद्यैर्व्यक्तो नीतोद्भुतः स्मृतः ॥ यथा ॥ वदने निजबालस्य कुट्मपंकजसं
निभे ॥ विश्वं सव्रजमालोक्य यशोदा चित्रितावभौ ॥ शांतः ॥ शमस्थायी भवेच्छांतो निर्वेदस्थायि
कः क्वचित् ॥ क्रमेणोदा- ॥ गोविंदं सुखसिंधुं चेतन्यघद्ध्यायन्नंभोधिशिरिवासुनितां मार्कंडे
यो मुनिर्जयति ॥ स्वाचकास्त्वचतुर्मुखाद्या भावकाश्च भगवान् भवाद्याः ॥ सेवकाः शतमखा
द्याः सुरा वा सुहृद्वयादिके तद्भावयी ॥ अथ रसानां विरोधः ॥ आद्यः करुणबीभत्सरौद्रवीरभ

अथैषां मैत्री वीरस्याद्भुतरौद्राभ्यां सह मैत्री प्रकाशते भयानकस्य वीभत्सेनाद्भुतेन श्र चैतत्तथा ३

भयानके :॥ भयानकेन करुणेन च हास्यो विरोधभाक्॥ हास्योज्ज्वलाभ्यां करुणो भयानके च रौ
द्रकः॥ वीरः शांतभयानकाभ्यां बीभत्सं शुचिना सह॥ शांतस्तु वी~~श्रृंगारहास्ययोस्तद्वद्~~ श्रृंगा
ररौद्रहास्यभयानकैः॥ भयानको हास्यशांताभ्यां वीररौद्रोज्ज्वलैस्तथा॥ श्रृंगारहास्ययोस्तद्वद्बी
रश्रृंगारयोश्च सा॥ इति विरसानि रूपिता॥ अथ भावः॥ देवतानृपपुत्रादिविषया या रतिर्भ
त्॥ स भावो व्यभिचारी चेत्प्राधान्यं प्रतिपद्यते॥ यथा॥ सत्यानंतचिंत्यशक्त्येकपक्षे सर्वाध्यक्षे
भक्तरक्षैकदक्षे॥ श्रीगोविंदे विश्वसर्गादिकंदे पूर्णानंदे नित्यमास्तां मतिर्नः॥ विघ्नना देवता
विषया रतिर्भाव एवं विष्णुविषयानुभावश्च रतिश्च॥ देवत्वौ तात्वादिनाकांतत्वेन च भावकेषु तस्या
द्यात्॥ यथाह भगवान्कपिलः॥ येषामहं प्रियआत्मा सुतश्च सखा गुरुः॥ सुहृदो दैवमिष्टमि
ति॥ प्रधानीभूतो व्यभिचारी॥ यथा चिंता मदीयं चिकुरे निपमुखांबुजामोदविलासिमुक्ते॥ तस्याः समा
रूढकुचादिसानुश्रमेणनाभीसरसीं नांसीत्॥ अत्र प्राधान्येन स्मरतरंगभावसाक्षात्वसा॥ यद्यपि
न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः॥ परस्परकृता सिद्धिरनयो रसभावयोरित्युक्तेः पर

मविश्रांतिस्थानेन रसेन सहितो व्यभिचारी तथा। विकरग्रहस्पष्टत्वराजन्मसबल प्राधान्यमसौ
भजते॥ अथाभासः॥ रसाभावो व्यनौचित्यप्रवृत्तावाभासतां व्रजेत्॥ तत्र रसे स्थायीभावानु
भाववैरूप्यमेवानौचित्यं॥ अनेकने-निष्ठानुभयनिष्ठाऽगम्यागतावेदनि स्वदारस्थायित्वायां
तस्या वैरूप्यं॥ वेदग्ध्यो जल्पतो ल्याभावो विभावे॥ सभायां तिक्रम्यप्राप्यधार्ष्ट्यानि लनुभावा-
चेति शृंगारे चौचित्यं॥ हास्ये गुर्वाद्यालंबनश्चेत् हासः॥ वीरे ब्रह्मवधविषयश्चेदुत्साहः॥ रौद्रे गु
र्वादिगतश्चेत्क्रोधः॥ भयानके वीरे पुंसि चेद्भीतिः॥ एवमन्यदुन्नेयं॥ भावे तु कृत्रिमस्तुतित्रयादि
कमनौचित्यं॥ तच्च वैरिवारयोषिद्गतं बोध्यं॥ ल[illegible]द्यानि॥ अथ भावशांत्यादयः॥ भावस्य
शांतिरुदयः संधिः शबलता। तथा॥ क्रमेणोदाः॥ कांतं पादांतगं वीक्ष्य मानिनी विनतानना॥
अत्रामर्षशांतिः॥ अभ्येनं नमिषश्चवं त्यो स्तनद्या पुलकितः॥ अत्र हर्षोदयः दृष्ट्वा पतिं सपत्नी चे
दि धेवाभूत्मृगेक्षणा॥ अत्र हर्षोद्वेगयोः संधिः॥ रुष्टः पतिर्मनोमत्तं रवलो हासवलो द्वेषव
लोकिकः॥ मित्रवशान्नरेशश्चित्रे कुर्महे किमधुना॥ अत्र जयचापल्यशंकोत्सुक्याणां शा
बल्यं। एककाव्या भावरसादिव्यंगो दर्शितः॥ तस्मात्पत्त्वादिव्यंग्यस्तु उत्तमकाव्यभेदवर्णनेव

ध्यते ॥ इति काव्यकौस्तुभे रसनिर्णयस्तृतीयप्रभा ॥ अथ रसधर्मानुगुणान्निरूपयति ॥ रसस्यो
त्कर्षका धर्मा वर्णादिव्यंजिता गुणाः ॥ अंगिनो रसस्योत्कर्षका धर्मा गुणाः यथात्मनः शौर्यादयः
॥ वर्णादयस्तु तेषां व्यंजकाः ॥ शौर्यादीनामिव देहादयः ॥ माधुर्यौजःप्रसादाख्यास्त्रयस्ते परिकी
र्त्तिताः ॥ क्रमेणैषां लक्षणानि व्यंजकावर्णादयश्च दृश्यंते ॥ चित्तद्रुतिमयो ह्लादो बुधैर्माधुर्य
मुच्यते ॥ संभोगे करुणे विप्रलंभे शांतेधिकः क्रमात् ॥ स्वात्ययुक् शिरसा वर्गा ष्टवर्जा रेफणौ
लघू ॥ सुसमासोऽसमासश्च माधुर्ये घटना तथा ॥ शिरसि स्वं पंचमयुक्ताः टवर्गवर्जिता वर्गाः ॥ रेफ
णकारौ ह्रस्वांतौ इति वर्णाः ॥ सुसमासो मध्यसमासः ॥ असमासः ईषत्समासश्चेति समासः ॥
पदांतरयोगे घटना चात्र करुसंगतामित्यादिरूपा ॥ एता माधुर्यस्य व्यंजिका ॥ यद्वा ॥ संततं संततो
ष्मस्पानि तांतं तांतं चेतसः ॥ दुरंतां कांत चित्ते येद्दंत संतापसंततिं ॥ दीपनं चित्तविस्ताररूपमो
जः परिकीर्त्तितं ॥ वीरबीभत्सरौद्रेषु संपात्यधिकतां क्रमात् ॥ दीपनं दीप्तिः ॥ द्वितीयतुर्ययोगः
पूर्वान्त्यौ रणु तुल्ययोः ॥ शषौ टुर्दीर्घवृत्तिश्च घटनौद्धत्यमाजसि ॥ वर्गस्य प्रथमतृतीयाभ्यां सह द्वि
तीयचतुर्थयोर्योगः ॥ यथा कक्द्वदीरुग्धास इत्यादि ॥ रेफेन सह व्यंजनत्रयस्य योगः सचोपर्य

धनमत्र च यथा ॥ अर्कः कक्कः दुर्ग्रहः ॥ तुल्ययोगस्तेन तस्यैव ॥ यथा ॥ मत्तोद्दामादि ॥ शषौ ट
ठडढाश्चेति वर्णाः ॥ वृत्तिदीर्घत्वं दीर्घसमासः ॥ उद्धतो गुम्फश्चेत्योजसो व्यञ्जकाः ॥ उदा ॥ उद्धतमत्त
दैत्येन्द्रहत्या विततनखो ऽसुर ॥ दंष्ट्राकटकटात्कारक्रूरवक्त्रो वताद्विभुः ॥ सिताम्बुवद्यश्चित्तं
शुष्केन्धनमिवानलः ॥ व्याप्नोति स प्रसादः स्यात्सर्वत्र विहितास्थितिः ॥ शब्दाः श्रुतिगतास्तस्य
द्योतका वाच्यबोधकाः ॥ प्रसादस्य सर्वत्र कलान्नवर्णगतो नियमः ॥ उदा ॥ मनसः परमाणुतां व
दन्तः कथमद्यापि न तार्किकास्त्रपन्ते ॥ कनकाचलजित्वरस्तनीनां तरुणीनामपि यत्र संनिवेशः ॥
नवसीजन्मास्तिस्त्रावस्थाः सहृदयचेतसी भवन्ति ॥ द्रुतिर्विस्तारो विकासश्चेति ॥ तत्र शृंगारकरुण
शान्तेष्वो इति ॥ वीरबीभत्सरौद्रेष्वो विस्तारः ॥ हास्याद्भुतभयानकेष्वो स्फुमुलमुखनेत्रगतिमनोवि
कासः ॥ गोणीशब्दार्थयोश्चापि वृत्तिरेषामुदीरिता ॥ एषां गुणानां ॥ इति काव्यकौस्तुभे गुणनि
रूपणं चतुर्थी प्रभा ॥ एवं गुणान्निरूप्य बहुवक्तव्यत्वात्काव्यभेदानि धर्मत्वाच्च क्रमप्राप्तानप्य
लंकारान्निरूपयतीतिमाह ॥ वर्णादिघटना रीतिरुच्यते गुणहेतुका ॥ वैदर्भ्यादिविभेदेन चातु
र्विध्यं भजत्यसौ ॥ अंगसंस्थानविशेषवद्गुणहेतुका वर्णविन्यासविशेषो रीतिः ॥ सा खलु वैदर्भी

गौडी पांचाली लाटी चेति चतुर्विधा भवति ॥ आद्विनासमासः ॥ क्रमेणासां लक्षणानि ॥ साल्पवृत्तिर्
वृत्तिर्वा माधुर्यादिगुणान्विता ॥ वैदर्भी रीतिरेतस्याः पाकः छंदस्यपाकवत् ॥ द्वित्रिसमासः ॥ रसालपा
को वृंताकश्चेति पाकद्वयं ॥ तत्राद्यस्तस्याः पुष्टिकृत् ॥ छंदश्चेंद्रवज्रावसंततिलकारथोद्धतादिकं ॥ उदा॥
विधाय पुष्पावचयं च तल्पं सा मंजीरनादो मदखंजनाक्षी ॥ मदोप्यमंदं हरिमंजनाभं कुशेशये शायं जागरयां
चकार ॥ पूर्वपूर्वदशायाः परं परं चारुतायां रसालपाकः ॥ सहृदयैकसंवेद्यः ॥ वैपरीत्ये वृंताकपाकः यथा॥
आलोकनं कुटिलितेन विलोचनेन संभाषणं च वचसा मनसार्द्धमर्द्धं ॥ लीलामयस्य वपुषश्च प्रकृ
तिस्तवेयं राधे क्रमान मदनस्य नवा मदस्याः ॥ अत्र तुर्य्यपादे पूर्वः ॥ लीलामयस्य वपुषस्तव राधिके
यं कापि क्रमानुसहजः किमु कृत्रिमा वेति पाठभेदे तु परः ॥ अत्र वैदर्भ्यां सत्यामपि निरतानत्याव
कपाकविरहात् ॥ वैदर्भी गार्जिणीव स्फुरति रसमयी कामसूक्तिश्रेणीवत्स्यत्र नयाविधायारक्त
याः स्थितापि वैदर्भी चमत्करोति ॥ तत्पोषकच्छंदो विरहात् ॥ गौणत्रनुगुणं हेतच्छंदः ॥ गौडी परु
षवर्णा स्याद्दीर्घवृत्तिर्युतौजसा ॥ रूक्षाक्षरा दीर्घसमासा नैगुणेनौजसा युक्ता ॥ गौडी यथा ॥ तु
रगदनुसुतां गौरीत्यादि ॥ यथा वा ॥ कालियस्य फणरत्नकुट्टिमं कुट्टयन्पदसरोजघट्टनैः ॥ मंगु

काव्यकौ॰

१७

लानिविनतनोत्वुलां इवे पंडितस्तत्वांशिखंडशेखरः ॥ वृत्त्यनुप्रासत्वाकृतवापि ॥ अनुप्रासप्राचुर्यं गौ
डीत्यर्थः ॥ गौडी गाढा पन गूढ प्रकट ह ठ घटा वर्ग ग र्जे व गौरी गुणं नरानुगुणोऽप्यनुप्रासः प्राचुर्या
गौडीमनुबध्नाति ॥ द्वंद्वं द्वंद्वं वादयद्दुंदुभीनां नंदद्दंदं व्योम्नि द्दार काणं ॥ सीधुस्पंदामंदमंदारवर्षैः मकरंदैः
सान्द्रानंदं नंदसूनुं ववंदे ॥ पांचाली तु नयात्मिका ॥ गौडी वैदर्भ्योरसाम्ये पांचाली स्यात् ॥ यथा ॥
अयमुदयति मुद्राभंजनः पद्मिनीनामुदयगिरिवनालीबालमंदारपुष्पं ॥ विरहविधुरकोकद्वंद्व दुःखित ५
बंधुर्विभिंदन्कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि ॥ कथाप्रायार्थी माधुर्यप्राचुर्यगुणा
पांचालीति केचित् ॥ लाटी तु शिथिलावयवैर्मृदुभिर्नीहिर्नियुता ॥ यथा ॥ लोलालिमालामि
लितामालतीलतां ॥ जलदाकलितकाले करालेविलपाम्यहं ॥ लाटानुप्रासः बाहुल्येनैषा
नुसर्तव्यः ॥ एवमेवाक्रमन्ये ॥ गौडी डंबरबंधा स्याद्वैदर्भी ललितक्रमा ॥ पांचाली मिश्रभावेन
लाटी तु मृदुभिः पदैरिति ॥ यद्यपि गुणत्रयादियं गतार्थी तथाप्यत्र विशेषावगतये निरूपिता
॥ इति काव्यकौस्तुभे रीतिनिर्णयः पंचमी प्रभा ॥ अथ दोषानाह ॥ हृदयं निविशद्भिर्यैः प्री
यते काव्यचारुता ॥ दोषास्ते कथिताः प्राज्ञैः पदवाक्यार्थसंश्रयाः ॥ अत्र वाक्यार्थयोर्योपि रसा

१७

दिग्धोऽघाः ॥ तत्र पददोषा नोद्दं ॥ दुष्टं श्रुतिकटुं व्यर्थं निरर्थमसमर्थकं ॥ अवाचकं त्रिधाऽश्लीलं च्युतसं
स्कृतिः ॥ ग्राम्यं स्यादप्रतीतं च विरुद्धमतिकृत्तथा ॥ अविमृष्टविधेयांशं क्लिष्टं च पदमुज्झु
गुः ॥ श्रुतिकट्वादि पदं दुष्टं मुमुक्षुरिति संबंधः ॥ तत्र कर्कशाक्षरं श्रुतिकटु ॥ यथा ॥ स्तृष्णाविनि
र्मितानन्वी ॥ व्यर्थं यथा ॥ मोदमेविदधाति च ॥ अत्र चेति व्यर्थं ॥ नेयार्थं रूढिफलाभ्यां विनाला
क्षणिकं ॥ यथा ॥ नास्ति गोवर्द्धनः पश्य पुष्पवद्भिः कपिध्वजैः ॥ कपिध्वजशब्देनात्रार्जुनवृक्षाल
क्षाः ॥ असमर्थं यथा ॥ कान्तारं हन्ति गोविंदः ॥ गत्यादौ हन्त्यादेः सामर्थ्यं नास्ति ॥ अवाचिकं यथा ॥
माविधत्ते नु कं यथा ॥ अत्र पृष्ठो विधान अवाचकः ॥ व्रीडाजुगुप्साऽमंगलाववोधित्वादश्लीलं त्रि
धा ॥ यथा ॥ नगं वर्त्तवज्ञा विमुकुंद भजनेन विट् ॥ सनोऽस्ति नेव व वृष्टस्य पुनर्दहिं गुमिष्यति ॥
अत्र नगविट्नष्टशब्दाः क्रमात् व्रीडादिद्योतकाः ॥ व्यर्थसंदिग्धं यथा ॥ प्रयांति पश्चिमेन घां घ ४
अत्र न घां सरितीति प्रयांतीति ॥ धामाकाशं न प्रयातीति प्रतीयते ॥ व्याकरणविरुद्धं च्युतसंस्कृ
ति यथा ॥ रामा धावंति मानसं ॥ ग्राम्यं यथा ॥ सुकटः स्मरकंडूतिरस्या वर्द्धत्यहर्निशं ॥ अत्र कं
टिकंडुतिपदं एकशास्त्रख्यातमप्रतीतं यथा ॥ इदं वीचानुमानेन साधितं केन दृष्यतां ॥ केव

काप्रको·

१८

नाप्यनुमानं वीतमुच्यते नैयायिकैः॥ विरुद्धमतिकृद्यथा॥ शर्वाणीपतिरेवात्र तुष्यत्वाशु निज
श्रिते॥ अत्र शर्वाण्याः पत्युरुक्त्या धीजननात्तथा॥ अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो य
त्र तत्॥ विधेयांशस्य प्राधान्येनानिर्देशः॥ खलु समासेनान्यभावाद्भवति॥ तद्यथा॥ [illegible]॥
तव तन्विकटाक्षोऽयं वष्टबाणो मनोभुवः॥ प्रविश्य हृदये रूढस्तृष्यादर्पं चकार यत्॥ अत्र बाण
स्य वष्टत्वं दर्पस्य दृष्टत्वं च विधेयं तच्च तथा न प्रतीयते समासेन गुणीभावात्॥ तेन वष्ट इति न
तु दर्प्यमर्थमिति पाठः॥ अवहितार्थप्रतीतिकं क्लिष्टं॥ यथा॥ हरिप्रियापितृवधूधारयातु
लितं वचः॥ अत्र हरिप्रियाश्रीस्तत्पिता समुद्रस्तद्वधूर्गंगा तस्या धारया तुल्यं वाक्यमिति या
ख्यं॥ अप्रयुक्तमनुचितार्थं च पदमिदं पठन्ति॥ यथा॥ मेमेष्टदैवतो भाति सोऽयं हलधरानु
जः॥ अत्रेष्टदैवतशब्दः पुंसि न प्रयुज्यते॥ हलधरशब्दः कृषिकारित्वव्यंजनादनुचितार्थः॥ एते के
चन दोषाः पदांशे वाक्ये च संभवन्तीमृग्याः॥ अथ वाक्यदोषानाह॥ प्रतिकूलाक्षरं वाक्यं कुसंधि च
विसंधि च॥ आधिक्यन्यूनकथितपदक्रममभग्नमिति॥ यतन्त्र कर्षसंकीर्णं तुल्याहतविसर्गकं॥
अनन्वन्मतयोगं च हतवृत्तं च दोषभाक्॥ प्रतिकूलादिवाक्यदोषभागित्यनुषंगः॥ अत्र प्रति

कूलाक्षरं यथा॥ नंद सूनुस्तनुरमंदश्रीरनंदत्केशिनंदन अत्र वर्णा वीरप्रतिकूलाः॥ कुसंधि यथा
पश्वा याहि रं तस्मं॥ विसंधि यथा॥ तन्नेत्रे अंबुजे इमे॥ अधिकपदादीनि स्फुटानि त्रीणि यथा॥
यांत्या रविसुतादृष्टो घनानंदः श्यामल्लो युवा॥ करोति सखिभिः केलिं विचित्रकेलि परैः सह॥ द्वि
तीये आमे सखिकं क तुर्य्ये किलीति कथितं च॥ अक्रमं यथा॥ राधाकर्णितनेत्री सोत्कं त्वेत्यानं
दितो हरिः॥ अत्रेतिशब्दस्थित्त क्रमः॥ वाक्यमध्ये वाक्यप्रवेशाद्गर्भितं॥ यथा॥ यास्य त्येष शा
पेनुस्ंवैरपाहृदरीवनो॥ अत्र शपे तुभ्यमिति वाक्यं वाक्यांतः प्रविष्टं॥ यत्प्रकर्षं यथा॥ प्रोद्दंड
भुजदंडो सो रामो हन्त रावणं रणे॥ अत्रोत्तरत्रानुप्रासप्रकर्षः पतितः॥ वाक्यांतरपदानां वाक्यां
तरप्रवेशे संकीर्णं॥ यथा॥ चंद्रं मुंच विशालाक्षि मानं पश्य नभोंगणे॥ अत्र नभोंगणे चंद्रं प
श्यमानं मुंच सुक्तं॥ लुप्तविसर्गं यथा॥ गतानि एइ मा वाल्ले॥ आहतविसर्गं यथा॥ नरो धी
रो वरो गतः॥ अत्रोल्लंघा विसर्गाः॥ असिद्धदिष्ट संबंधं मनवन्मनयोगं यथा॥ भाजय
श्री मनोजस्य यायाविश्वं विजृंभितं॥ यां पद्मा स्त्री विना प्राणं वृथा मम कुलोद्भवा॥ अत्र
यच्छब्दनिर्दिष्टानां वाक्यानां मिथो न रूपस्यात्तदंतस्य नपद्मासीशब्देन परेषां संबंधो दुर्घ

काव्यको· रः॥ यां विनामी हृष्यात्राणः प्रत्यासीसेत्तिपाठे सुघटः सः॥ हतवृत्तं यथा॥ इदमुररहरान्यत
१९ किं नाम्नं नव्यत्वाद्दसेवनात्॥ अत्र हरिणीछंदस्य स्मिन् षष्टे वर्णे यतिरुचिता॥ रसयुग ह
यैर्न्सौ म्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदेति हल्लक्षणात्॥ रदन्त्यत्र परपदसंधानकृता यतिरश्रव्य
त्केन न जनेते॥ अर्थापेतं यना हं॥ अपुष्टकष्टसंदिग्धमाद्यताम्लीलदुष्क्रमा॥ प्रकाशित
विरुद्धान्यसत्ताचार्य्यनवीकृता॥ साकांक्षा ग्राम्यनिर्हेतु पुनरुक्तास्तथापरे॥ प्रसिद्धादिवि
रुद्धाद्या अर्थादुष्टाप्रकीर्त्तिताः॥ अपुष्टाद्यो र्थदुष्टाद्रसर्थः॥ अत्रापुष्टो यथा॥ चंद्रोमहति
रवेर्भाति त्वसंनिविततादिशा॥ अत्र महतीति विशेषणं विशेष्यभूतं खं न पुष्णातीति॥ कष्टो
यथा॥ योगिनोपि न यजो ज्ञाश्च अवंत्याशयवेदिनः॥ अत्राशयशब्देन वासनां शब्देन वा ध्यला
त्कष्टता॥ संदिग्धो यथा॥ नितंबाम्बुरुक्रे वासेव्याः किंवा शांति न नामि ह॥ अत्र शांतशृंगा
रिणोः को वक्तेत्यनिश्चयात्संदेहः॥ व्याहतो यथा॥ सीतेन चंद्रिका रम्या यथा त्वं नेत्रचंद्रि
का॥ अत्र यस्य रामस्य चंद्रिका नानेंदुहेतुः॥ स एव सीतायाश्चंद्रिकात्वमारोपयतीति व्याहृ
तोर्थः॥ अश्लीलो यथा॥ कुर्ज्वेयं दुर्जयो यस्मात्कृष्णरतिमयाचलः॥ अत्र व्यवायप्रतीते २९

रतेश्लीलोर्थः ॥ दुष्क्रमो यथा ॥ अश्वं मे देहि राजेन्द्र गजं वा मदसंकुलं ॥ अत्र पूर्वं हस्तिन्यश्चिति क्रमः ॥
प्रकाशितविरुद्धो यथा ॥ दृष्टस्यः सखि देशेन सोयं देशो यत्र न दुःखदः ॥ अत्र कांतोन्यत्र लग्नत
इति विरुद्धं प्रकाश्यते ॥ अन्यसहचारी यथा ॥ वायसाः साधवस्तुल्या दृष्टाः स्वपरपुत्रयोः ॥
अत्र वायसानामपकृष्टीतसहचरभेदः ॥ नवीकृतो यथा ॥ सद्वाचरन्ति खेलानुः सद्वावहति मा
रुतः ॥ सद्वाधत्ते भुवं शेषः सद्वाधीरो विकल्पनः ॥ एकनंगीनिर्दिष्टानेकार्थत्वमनवीकृतत्वमेकतो
तो मुच्यति ॥ तत्क्रमादुक्ति तुर्य्यपादे नवीकृतत्वं स्यात् ॥ साकांक्षो यथा ॥ मां जीवयस्व रारोदे ॥
अधरसुधयेत्साकांक्षति ॥ ग्राम्यो यथा ॥ न वभोग्यो यमत्तनूः ॥ अत्र नन्दस्य प्रसयातस्या
म्यार्थः ॥ निर्हेतुर्यथा ॥ नृविशते नृपो निःसंकुमारः परिधावति ॥ अत्र प्रसहं प्रशयाने हे
पुनरुक्तो यथा ४ तुर्नोक्तः ॥ रामस्य ~~वक्ष्ये~~ जायसी सीतासो द्रष्ट्यादिति वक्त्नजा ॥ अत्र वक्ष्ये भापदार्थः पुनरुक्तः
प्रसिद्धिविरुद्धो यथा ॥ शितन्मूलधरो विष्णुश्चचार समरांतरे ॥ अत्र विष्णोश्चक्रधारणं प्रसि
द्धं तेन मूलधारणं विरुद्धं ॥ आदिना विद्याविरुद्धो यथा ॥ करजक्षतगंडेयं विभाति पतिनास
ह ॥ अत्र गंडे नखक्षतं कामशास्त्रेण विरुद्धं ॥ आदिशब्दात् नियमापरिहृतादयः ॥ यथा ॥

देवत्वममवद्योसि ॥ अत्र त्वमेवेति नियमो वाच्यः ॥ अथ रसदोषानाह ॥ अनियमपरिहृत्तायथा ॥ चे
तस्येव मदास्मुरः ॥ अत्र चेतस्येवेति नियमो वाच्यः ॥ अथ रसदोषानाह ॥ रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्था
यिसंचारिणोस्तथा ॥ भावस्यापगमस्य नेतृणां रसदोषास्मृता दश ॥ क्रमेणोदा- मन्दहासरसस्येतः शृं
गारविधुवीक्षणात् ॥ अत्र शृंगारशब्दः रामेदृष्टाघनश्यामं जानक्यारतिरैधत ॥ अत्र रतिशब्द
लज्जादधारकांतेन चुंबितामदिरेक्षणा ॥ अत्र लज्जाशब्दः ॥ वीररौद्रशृंगारशांतप्रधानाधीरोद्धा
त्तधीरोद्धतधीरललितधीरशांतस्वभावा नेतारस्तेषां स्वभावानां बाहाययद्वर्णनं च दोषः ॥ एषां मनु
जाववि जावकृष्टमस्त्कारयस्य दोषाः ॥ लक्ष्याण्यूह्यानि ॥ दोषानरोक्ति चोक्तानि शुनिम्त्रीः ॥ इ
ति काव्यकौस्तुभे दोषनिर्णयः षष्ठी प्रभा ॥ एवं काव्यस्य गुणरीतिदूषणानि प्रदर्शितानि ॥ अ
थास्योत्तमादि भेदान्निरूपयति ॥ तत्र रसादिर्व्यंग्यः काव्यस्यात्मावस्त्वादिर्व्यस्यात्मावस्त्वादि
र्व्यंग्यस्तु तस्य प्राणः इति यत्प्रागुक्तं तत्प्रदर्शयितुमुत्तमकाव्यभेदान्निरूपयति ॥ तत्र रसादिर्व्यं
ग्यस्तु तस्य प्राण इति यत्प्रागुक्तं तत्प्रदर्शयितुमुत्तमकाव्यभेदान्प्रवर्त्तयति ॥ वाच्याति चारु
णि व्यंग्ये तत्काव्यं प्रोक्तमुत्तमं ॥ वाच्यव्यंग्ये चमत्कारिणि सति तत्स्यर्वेकिं काव्यमुत्तमं ॥ ध्वनिरु

१ स्या त्रयाणां व्यंग्यो रसादिकः ध्वन्यते स्मिन्नानेन वेति व्युत्पत्त्या तदुत्तमं काव्यं ध्वनिरुक्तः १

रुत्तमकाव्यं ध्वनिरुक्तः ॥ ध्वन्यते स्माविति व्युत्पत्त्या तु रसादिर्व्यंग्योपि ध्वनिः ॥ ध्वनेरुत्तमकाव्यस्य द्वौ भेदौ
विहितविश्रुतौ ॥ एकस्यादभिधामूलो लक्षणामूलकोपरः ॥ आद्यस्त्वबाध्यः वाच्यः स्यात् बाध्यवाच्यप
रस्कृतः ॥ आद्यो भिधामूलो ध्वनिरबाध्यवाच्यो यत्र तादृशः स्यात् ॥ अत्र वाच्यः अर्थः स्वप्रकाश
यन्नेव व्यंग्यं प्रकाशयति घटादिमिव दीपः ॥ परस्तु लक्षणामूलः स तु बाध्यः वाच्यः ॥ ध्वनेरबा
ध्यवाच्यस्य न वेद्भेदद्वयं पुनः ॥ असंलक्ष्यक्रमो व्यंग्यो लक्ष्यव्यंग्यक्रमस्तथा ॥ अभिधामूलध्वनि
द्विविधः ॥ एको संलक्ष्यक्रमव्यंग्यः परस्तु लक्ष्यव्यंग्यक्रम इति ॥ तयोरादिमं दर्शयति ॥ अर्थोपि
त्र नवेद्यं व्यंग्यो रसभावादिरक्रमः ॥ असंलक्ष्यक्रमव्यंग्यो ध्वनिः स विनिगद्यते ॥ अक्रमस्वरू नि ७
पोऽसंलक्ष्यक्रमा रसादिरर्थो यत्र व्यंग्यो न वेत्स ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यः स्यात् ॥ व्यंग्यप्रती
तेर्विभावादिहेतुकत्वादवश्यमस्ति क्रमस्तथाप्यसावुत्पलपत्रशतवेधवन्न संलक्ष्यते ॥ लाघवादु
क्तो संलक्ष्यक्रमः स उदा ॥ तं मुग्धारीत्यादीनि ॥ पदवाक्यप्रबंधेषु पदांशरचनासु च ॥ वर्णेषु
च न जसेषमुख्यकेतं रसध्वनिः ॥ अथ तानि दर्शयति ॥ व्यंग्ये शशाङ्कादि शब्दस्य समस्तानुस्वान
संनिभे ॥ शब्दार्थोभयशक्त्युत्थो लक्ष्यव्यंग्यक्रमो ध्वनिः ॥ घंटादौ हन्यमानेनुरणनशब्दानंत

काव्यको० रंयथानुस्वः स्वस्मःशब्दो ध्वनिनामा नुदेतितद्व्यंग्यश्चेत्क्रमलक्ष्यः स्यात्तर्हि ध्वनिर्लक्ष्यव्यंग्यः अ
२१ क्रमाद्यो भवेत् ॥ अस्य स्यशब्दार्थोभयशक्त्युत्थत्वात्स ध्वनिस्त्रिभेदः ॥ शब्दशक्तिमूरर्थशक्ति
मूरुभयशक्तिमूश्चेति ॥ तेष्वाद्यमाह ॥ वस्त्वलंकृतिरूपत्वाद्व्यंग्यस्याद्यो द्विधा मतः ॥ यत्र शब्दाद्दे
व वस्त्वालंकारो व्यंग्यौ स्यातां स शब्दशक्तिमूर्द्विभेदः ॥ क्रमेणोदा० ॥ पुरुषमार्गेण मनोरथोद्भु
तेत्यादि ॥ अत्र त्वामिति सुंदरं पश्यं सरूं स्मरेणेपीडितायथा ॥ प्रसन्नचित्तास्यांतथानिधोद्धी
ति वस्तु शब्दादेव भासते ॥ कालाग्निर्निर्मितद्धत्यादि ॥ अत्रोपमालंकारः शब्दादेव ॥ अथ द्विती
यः ॥ वस्त्वलंकृतिरूपोर्थो व्यंजकः सन्नवीस्वतः ॥ वक्रप्रौढोक्तिमात्राद्वा सिद्धस्तेन चतुर्विधः ॥
एकैकावस्त्वलंकारौ स यस्माद्व्यंजयत्सेत ॥ तद्योगी ध्वनिरेषस्याद्दर्थशक्त्युद्भवोष्टधा ॥ अर्थ
शक्तिमूर्ध्वनिरष्टविधः ॥ तथा हि ॥ अर्थोपि द्वाभ्यां व्यंजकः स च स्वतः संभवा लोकेपि दृष्टः ॥
तस्मिन्न दृष्टेपि वक्तुः प्रतिभामात्रात्सिद्धश्चेति ॥ द्विविधोपि वस्त्वलंकाररूपत्वाच्चतुर्विधः ॥
सन्नेकैकावस्त्वलंकारौ व्यंजयत्सेतस्तद्व्यंजको ध्वनिरष्टविधः ॥ क्रमेणोदा० ॥ शोपश्चाः कु
वलेवध्वादुः शासनदुश्चेष्टितामदपियः कुरुसंसदि गुरुपुरुतोरर सल्लज्जो मनो हरिः पायात्

तु ॥ अत्र निजजनकलाघवं तिलमात्रमपि हरिर्न सहतीति वस्तुना व्यंज्यते ॥ समस्तसमस्तालि निज
स्पंदास्यं कृपासपोषकुरुद्विजेंद्र ॥ वकाले काः कोते मुखाव गूढाशान्तवामीकलयंतिकांचि
तु ॥ अत्र विपरीतरतिमाचरंत्यास्तवस्तुद्कुंतलालललाटलग्नाः संतः पुष्पार्विंदु समस्त्कामं
गा इव नावभास्यंतीति वस्तुना व ॥ गंजनानाहि विजेषि गुरुढणं खंजनासि यमुना मधुनागा ॥
अंजनाजद्दकुंजरएकः कंजनालदलगंजनकारी ॥ अत्र ध्वनेत्सकांडे पियद्गास्तेन स्वात्तुंना
गाः ॥ किंतु कृष्णांगसंगायेवेति काम्यलिंगालंकारस्तेनत्वं गुरुणं गंजनागुरुगंजनातन्न बिभेषी
तितस्मात्तव नजयमपि तु तत्संगविरहादेवेति वस्तु ॥ एवं कुंजरइति कृष्णस्योपक वादूपकृतिरलं
कारः ॥ स्तेन कृष्णकुंजरयोरूपमाचेति ॥ एषु च तु विधोर्थः स्वतः संभवी ॥ चलंति चरणाक्षीति ना
वष्पायादिन्नावतः ॥ पतंति शृष्ठुलालाहिं सोद्यमितविंद्वः ॥ अत्र स्यानाविकासहादि स्यंदना
द्वं माधुर्यदृष्टिरत्नालोकान्तरयमिति वस्तुना रासलास्यविधौ चा कीदृक्त हर्षिरिति वस्तु ॥ नि
जं मुखमनाछाद्यनीता कमलकोरकं ॥ राधे कि मुकुरं गुल्मा विकाशयितुमीहसे ॥ अत्र व
स्तुना रूपकं ॥ गाढमालिंगितुं कांतेपर्यंतमुपसर्पतितिर्यानि हृद्यान्मानस्त न्याषीडनन्नी

काव्यको. रिवृ॥ अत्रोत्प्रेक्षयाप्रस्तालिंगनादिदानं वस्तु॥ किंवर्ण्यते वृगोविंद मे यं शारदचंद्रिका॥ यत्की
र्त्तिर्गामिनी नालकस्तूरीतिलकायते॥ अत्र लक्ष्मीर्नोमसांकिमर्थमियं कौमुदीति प्रतीयमु
२२ पमया॥ एषु व्यंजकोर्थालंकृतः प्रतिनयानिमितिः॥ तदेवमष्टधा॥ एक एव द्विशक्त्युत्थः॥ संगो
भयुत्थस्तनिध्वनेरेकएव भेदः॥ यथा॥ निःशेषतापसंदत्तजिगज्जीवनदायकः॥ मुदिरो मुरवैरीच
ननवेक्षस्यवक्षनः॥ अत्र शब्दार्थयोः शक्त्या घनकृष्णयोरुपमाक्षिप्यते॥ तदेवमष्टादशात्मकः
तदेवमभिधामूलो ध्वनिर्दशविधः प्रोक्तः विवक्षितान्यपरवाच्योयमुच्यते॥ अथ लक्षणा
मूलो दर्श्यते॥ अर्थान्तरोपसंक्रांतः सर्वथाच तिरस्कृतः॥ वाच्यः स्याद्यत्र वाच्यस्य तेनासौ द्वि
विधः स्मृतः॥ नाध्यवाच्यो ध्वनिर्द्विविधः॥ अर्थान्तरोपसंक्रांतवाच्योत्यंततिरस्कृतवाच्यश्चेति॥
यत्रवाच्यार्थः स्वयमनुपयुक्तः स्वविशेषरूपेर्थान्तरे परिणमते स प्रथमः॥ यत्र त्वत्यंतानुपप
न्नः सन्नत्सविपरीतेनार्थान्तरेण परिणमते स द्वितीयः॥ क्रमेणोदा०॥ तस्यैव वाणी वाणी स्या
त्कृतंयुः परिकीर्त्तयेत्॥ अत्र द्वितीयवाणीशब्दः पुनरुक्तत्वेनया साधारणवाणीरूपेर्थे बाधि
तः॥ सन्नसाफल्यादिगुणविशिष्टवाणीरूपमर्थं बोधयति॥ व्रजयति मति सुंदरागामीत्यादि

अत्र नगावर्ईर्शननिषेधरूपो वाच्यार्थो(ऽ)नुपपन्नः ॥ स च तद्विपरीततद्विधिरूपतया पर्यवस्यती
ति द्वेधा वाच्यवाच्यः ॥ अथ मविवक्षितवाच्यः कथ्यते ॥ श्रुद्धसंकरसंसृष्टिक्रमेण ॥ जहार हारिणा
सीयं कुंदद्रुमधुरैः स्मितैः ॥ कुंडलोज्वलगंडश्री हृदयं विदयं मम ॥ कुमारकचनारस्तसारः संप्र
तिचेतसि ॥ विलग्नशरवन्मग्नो लग्नोप्येत किमद्भुतं ॥ शब्दसाम्यं च सप्रोक्तो भेदे तात्पर्यमात्रतः ॥
शब्दानां शब्दस्य वा साम्यं लाटानुप्रासः ॥ शब्दार्थयोरभेदेपि तात्पर्यमात्रात् ॥ भेदे सती नियमकाङ्क्षे
दः ॥ क्रमेणोदा० ॥ अचिंतो येन गोविंदस्तस्य तीर्थाटनेन किं ॥ अचिंतो येन गोविंदस्तस्य तीर्थाटने
न किं ॥ अत्र नगवद्विमुखस्य किं तीर्थाटनेनापि न किंचित्फलं तत्संमुखस्य तु तेनाविनापि त
त्फलमस्तीति तात्पर्यं निषिध्यते ॥ तारुण्याध्वनि सिते पुंसि तरुणीव तत शर्करा ॥ शर्करा धनुमाधु
र्यमीदृशं न जनेतरां ॥ इह प्रथमं शर्करापदं विधेयपरं द्वितीयं त्वनुवादपरं ॥ भिन्नार्थासंभव
त्पर्थे ॥ स्वरव्यंजनसंहतिः ॥ क्रमेणैतेन चेत् गच्छेद्रावृत्तिं यमकं तदा ॥ पद्यर्थसंभवे चेद्दौ वर्णसं
घौ भिन्नार्थको ॥ यदि न संभवेत्तदा द्वावपि व्यर्थौ ॥ एकतरार्थवत्वे तु सार्थव्यर्थौ चेति भूरिभेदं य
मकं ॥ उदा० ॥ सुरसार्थं भूषितपदै ॥ र्वस्वादि निरधिकं नक्ति संनमैः ॥ सुरसार्थभूषितपदैस्त

ष्वैः स्तुतः केशिद्विड् जयति ॥ अत्र द्वौ सार्थौ ॥ कुसुमराजिविराजिविभूषणो स्यादो नु सावपि सार्थौ
॥ आयाताः शरदः शरदां मान्मथः प्रखरः ॥ सरन्ति सरः कलहंसी कलहंसी मन्ति नीलप
जन्ति ॥ अत्र सार्थौ चैः सार्थव्यर्थौ चेति ॥ भेदा बहुविधा व्यर्थं ॥ पदवाक्यप्रबन्धोदिगतत्वेनापि
ताद्दशः ॥ तदेवमसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य ध्वनेर्निरूपणेन ह काव्यात्मा रसादिव्यंग्यो दर्शितः ॥ ल
क्ष्यक्रमव्यंग्यक्रमाद्ध्वनेर्निरूपणेन तु काव्यप्राणो वस्त्वादि व्यंग्यो निर्दिष्टः ॥ इति काव्यकौस्तुभे ध्व
निभेदनिर्णयः सप्तमी प्रभा ॥ अथ मध्यमकाव्यमाह ॥ वाच्याद् चमत्कारिणि काव्यं मध्यममुदी
र्यते व्यंग्ये ॥ व्यंग्ये वाच्याद् चारुणि सति तस्योक्तं काव्यं मध्यममुच्यते ॥ तच्चासुंदरमस्फुटमगूढ
मितरांगवाच्यसिद्ध्यंगं ॥ तत्र व्यंग्यं तत्रादौ सुंदरं यथा ॥ आगतो निशि मदीयमंदिरं कुंदहंति कि
लकोपि तस्करः ॥ निद्रया तान्यपजहार च सुखी हृदयन्मम मनील कांतिभिः ॥ अत्र कृष्णानुरा
गादि निद्राहमिति व्यंग्यं तच्च वाच्यापेक्षया न चारु ॥ अस्फुटं यथा ॥ देव्यः सवीड्यमतो विंदंधन्तव
कं कुलहृल्लात ॥ परिधूर्वंति गताः त्राणि वासोलंकारचंदने ॥ अत्र न सम्यक्त्वेण निहिताधीरावल
यो नः स्फुरति तो नूवरीनुंताः स्वगात्राणि मंडयन्तीति व्यंग्यमस्फुटं ॥ अगूढं यथा ॥ उत्कीर्णनी

त्यादि ॥ अत्र पिबंतीति सादरावलोकोल्लस्यस्तस्य गम्यत्वासक्तिर्व्यंग्या सा च वाच्यवत्प्रकाशादगू
ढेव ॥ इतरांगं यथा ॥ कांतं प्रवोंते स्वनते सुदीर्घ्य पादांगुलीयानि पदांगुलीषु ॥ समर्प्ययंती सु
मुखी वयस्यां लीलांबुजेन प्रजहार तन्वी ॥ अत्र हास्यस्य शृंगारांगं ॥ वाच्यसिद्ध्यंगं ॥ यथा ॥ नी
चीदाच्युत गच्छामि किमत्र तव वीक्षया ॥ इत्यामंत्रणे भावज्ञः सस्वजे युवतिं हरिः ॥ अत्राच्युतेत्या
दिपदं संगमात्रेणेत्यादिवाच्यसिद्ध्यंगं तद्व्यपादकत्वात् ॥ एवमन्येपि भेदा बोध्याः ॥ इति काव्य
कौस्तुभे मध्यमकाव्यनिर्णयो ष्टमी प्रभा ॥ अथ कनिष्ठकाव्यमाह ॥ अव्यंग्यं तु कनिष्ठं स्यात्काव्यं शा
ब्दार्थचित्रितं ॥ स्फुटव्यंग्यरहितं काव्यं कनिष्ठं ॥ तच्च शब्दालंकारयोगाच्छब्दचित्रं ॥ अर्थालंका
रयोगादर्थचित्रमिति द्विविधं ॥ अथालंकाराणां लक्षणं ॥ शब्दार्थवर्त्तिनः संतं रसमुत्कर्ष वर्द्धयंति ५
यंति ये ॥ तेलंकारा यथात्मानं देहस्थाः कंकणादयः ॥ यथा कुंडलादयः शरीरशोभातिशायि
नः शारीरिणमुपकुर्वंति तथानुप्रासोपमादयः ॥ शब्दार्थशोभातिशायिनः संभविनं रसमुप उत्कर्षकाः २
कुर्वंतीत्यलंकारास्ते ॥ तेषु शब्दालंकारानाह ॥ वर्णसाम्यमनुप्रासः पूर्वसंस्कारबोधकृत् ॥ असं
युक्तसंयुक्तरूपस्यानेकस्य व्यंजनस्य सकृत्साम्यं छेकानुप्रासः ॥ एकस्यासंयुक्तसंयुक्तरूप

एकवारेण ॥ छेको विदग्धः ।

लाटे ऽविदग्धः

काव्यकौ० स्थानेकस्य स्वसृंजनस्यासकृत्साम्यं हृत्यनुप्रासः ॥ क्रमेणोदा० ॥ जहार हरिणाक्षीयं कुंदं दुमधु
२४ रैः स्मितैः ॥ कुंडलोज्ज्वलगंडश्री हृदयं विदयं मम ॥ कुमारकवचेनारस्तु सारः संप्रति चेता
सि ॥ विजगनशरवन्मग्नो लग्नो ह्येन लिकिमकुतं ॥ शब्दसाम्यं च सप्रोक्तो भेदे तात्पर्यमात्रतः
शब्दानां शब्दस्य वा साम्यं लाटानुप्रासः ॥ शब्दार्थयोरभेदेपि तात्पर्यमात्रात् भेदे सतीमम
कान्दे ॥ क्रमेणोदा० ॥ नार्चितो येन गोविंदस्तस्य तीर्थाटनेन किं ॥ अर्चितो येन गोविंदस्तस्य ती
र्थाटनेन किं ॥ अत्र भगवद्विमुखस्य तीर्थाटनादपि न किंचित्फलं तत्संमुखस्य तु तेन विना
पि तत्फलमस्तीति तात्पर्यभिदां धत्ते ॥ तारुण्ये च स्मिते पुंसि तरुणी वत शर्करा ॥ शर्कराक
नु माधुर्यमीदृशं जनयंते तरां ॥ इह प्रथमं शर्करापदं विधेयपरं द्वितीयं त्वनुवादपरं ॥ भि
न्नार्थानां सतस्वर्णस्वरव्यंजनसंहतिः ॥ क्रमेण तेन चेत्स्थाने द्वावृत्तिं यमकं तथा ॥ यद्यर्थः सं
भवेत्तदा द्वौ वर्णसंघौ भिन्नार्थकौ ॥ यदि न संभवेत्तदा द्वावपि व्यर्थौ ॥ एकतरार्थवत्वे तु सा
र्थव्यर्थौ चेति भूरि भेदं यमकं ॥ उदा० सुरसार्थभूषितपदैरत्नाद्रिभिरधिकभक्तिसंनम्रैः
सुरसार्थभूषितपदैः स्तवैः स्तुतः कश्चिदाजयति ॥ अत्र द्वौ सार्थौ ॥ कुसुमराजि विराजि

विभक्त्योर्णयोः स्यादेनु धावपितुस्मर्थौ ॥ आपाता शारदाहो शारदाहो मान्मथः शरवुरः ॥ सरतिः सरः कल
हंसीकहल्लहंसीमंतिनी स्वजनि ॥ अत्र साधैर्य च सोर्थभिन्नौ चेति ॥ यो नरूढ्याव नसश्चेद्दृष्टस्या
त्ततो नवेत् ॥ पुनरुक्तवदाभासं स्नदास्याद्भिन्नशब्दगः ॥ विभिन्नाकारसभंगाभंगशब्दनिष्ठः
उदा· ॥ अबला स्त्री रिपुः शत्रुः हस्ताद्बुधा सोम्या न्न शङ्कते ॥ ३ ॥ श्लेषो यत्र पदैः श्लिष्टैरनेकार्थो
भिधीयते ॥ वर्णादिश्लेषणादेष तद्भावाच्च संभवेत् ॥ यथा ॥ विधौ विरुद्धे हरितः प्रसादं
नोपभुंजते ॥ अत्र विधौ विधुकारेकारयोः श्लेषणं ॥ हरित इति विभक्त्योः दयितासि ममेत्या
सीताराघवयोर्वचः ॥ अत्र दयितेति प्रत्यययोः दृष्टिं तद्धातोर्बुद्धिर्विधमादाय यथाध्ययः ॥ अ
त्र दधत इति प्रकृत्योर्वचनयोश्च ॥ विधुमादाय इति लिंगयोश्च ॥ चमूरुव सति नीतिमधुरैषा
यथाटवी ॥ अत्र चमूविति पदयोः ॥ वर्णादिश्लेषणाभावेपि यथा ॥ नून्नं नितंबसंसर्गा
न्मादिनी मुदिता वनौ ॥ अत्र प्रकरणादिसन्निधानियमनाभावादर्थद्वयं वाच्यं ॥ अत्रैको
भिधेयावाध्यः परस्तत्सदृशयानिरूढलक्षणयेति ॥ एष शब्दश्लेषः सभंगाभंगतया
द्विविधः ॥ प्रागुक्तलक्षण एव गंतव्यः ॥ नन्वभंगोर्थश्लेषः स्याद्द्वयोस्तत्र श्लेषणात् ॥

काव्यको॰ मेवं ॥ अर्थ्रेनेदं श्लेशशब्दनेदं स्वीकारात् ॥ तस्माद्यत्र शब्दपरिवृत्त्यौ श्लेषत्वं मन्यते स शब्द
श्लेषः ॥ यथा विधाविव्यादिकः यत्र तन्न भजते स त्वर्थश्लेषः ॥ हारबंधो यथा ॥ कुरुतरु यथा संताप
२५ णिरुषनोपतापप्रपन्नो भजनिजविजनं तारहारस्फुरंती ॥ स्तनेकनकनगो शातपातप्र हर्त्ताहारि रंबुद
तप्तां तनुमतुलतनुत्तां माव शावल्यवत्तां ॥ खड्गबंधो यथा ॥ वीणावाली सुंदरीवृंदमुख्या ख्या श्चेति धहाराया
ता सङ्गिल्लसल्लोलः कुंजेद्वीवीक्षां चक्रे माधवं त्राव सारा रासो त्नो मा त्वा कापि तं कुत्स्ने नीवी ॥ क कारहेतुत्वेबुले
पाटबंधो यथा यथा ॥ स्मरापघनाशिनामुरंजरान राति साद्दनं ॥ मुरारिनाम मामावरं परावरा नोचित्रमुच्यते
त्मसाधनं ॥ त्वमामुत्रिकाश्च गतिश्च ॥ चक्रबंधो यथा ॥ गंधाढ्यकरूदगुरून्मदात्तिनिवह हारबंधोयथा ॥ २
हारभ्रमांतिलुतं संघुष्टं तमुपस्कृताध्वनि यमीवीचीष्विया रंजकं ॥ सद्यास्तुगितविचित्रमंसु
निन्नंतेसीता निल्लेः मोरम्य द्देवं नागयुजं सहारसमयं तं नौमि कंचिन्मुदे ॥ स्त्व्यकविना
पद्मबंधोयथा ॥ ३ मगर्न्नचक्रं ॥ कलयायसदालोककल्लोहारमिला बकं ॥ कवल्लाधाङ्कतानूककन्नूता नी
रधात्मक ॥ ५ ॥ वक्रोक्तिः श्लेषकाकुभ्यां मन्यार्थ्यो यदि कल्प्यते ॥ राधेत्वं कुपिता त्वमेव कुपि
ता स्त्वष्टासि त्वमेर्यता मातात्वं जगतां त्वमेव जगतां माता न विज्ञोपरः ॥ देवि त्वं परिहासकेलि

श्रौत्रेतित्रोषः क्रमेणोद्दार

कलहंदनं तालमेवत्यसोस्मेरोवह्नवसुंदरीमवनमनशौरिः श्रियं वः श्रियात् ॥ अत्र कुपि
तेति संज्ञो गणेश्लेषणमातेति त्वन्नेगालो ॥ यथा वा जवित्रीरंजोरु त्रिदशवदनग्लानिर
धुना सते रामः स्थाता न युधिपुरलोलक्ष्मणेसरवः ॥ इयं यास्येतु सुर्वे विपदमधुना वानर
चमूर्लंघिष्टसष्टासारपरविलोपानयत्पुनः ॥ अतसीकुसुमश्यामशतसीमंलिनीष्ट
तं ॥ सतत्वं कृष्णमालोक्य हृदयं न विदूयते ॥ अत्रैकस्यानिवैर्थप्रयुक्तोनत्रयपरस्यानुवि
धोपघटितः ॥ भाषाश्लेषणं यत्र तद्भाषासमकं मतं ॥ एकविधैः शब्दैर्विविधाभाषायदि
निवध्यते तद्भाषासमकं नाम ॥ उदा० ॥ मंजुलमणिमंजीरे कलगंभीरविहारसरसीती
रे ॥ विरसासि केलिकीरकिमालिधीरे च गंधसारसमीरे ॥ अत्र संस्कृतप्राकृतसौरसेनी
प्राच्यवंत्यादिभिरेकविधः श्लेषः स्यात् पिलासरकिंचिद्दलाचान्यत्रैकाश्यते ॥ अन्यो
प्यत्र लक्ष्याकुष्णुतद्वाक्षारं बुधाः यथा ॥ कूजंति कोकिलाः सालेयौवने फुल्लमंबुजे ॥ किंक
रोतु कुरंगाक्षी वदनेन निपीडिता ॥ अत्र रसा सालइति चक्रसे सालइति रक्षतः ॥ वनरु
सत्र यौवन इति योर्दिनः ॥ वदनेति मश्रुतेवशा ॥ यथा वा ॥ पूर्णचंद्रमुखी रम्या कामिनी नि

मेलांवरा ॥ करोति कस्य न स्वान्तमेकान्तमदनोत्सवं ॥ अत्र पदच्युते केदन्ते कामिनीति ॥ अन्यो
ऽपि विस्फुटं यत्र बिंद्वादिप्रच्युतावपि ॥ प्रतीयते बिंदुः मात्रा द्विंदुःच्युतकादिकं ॥ यथा ॥
सुंदरि बिंदुच्युतके तव नैपुण्यं वयं व पुण्येन ॥ शशमुखि वशीकृता न दृशी ममयत्वया
त्वरया ॥ अत्र त्वदधीनामेवं शीतिस्फुटमपरोर्थः ॥ मंदैः कल्पापिनामेते पक्षिणां धर
णीरुहः ॥ विरुतैः स्वागतानीव कारितानात्युतन्वते ॥ इह मंदैरिति विसर्गच्युतमंदैः क
लापिनामिति ॥ एवं वर्णच्युतकादिकमूह्यं ॥ नलस्यते स्फुटं यत्र पदसंधानकौशलात्
स्मृतं यथा ॥
क्रियादिसदृशिष्टाज्ञैः क्रियागुप्तादि तत्स्फुटं ॥ पांडवानां सभामध्ये दुर्योधन समाग
तः ॥ तस्मै गां च सुवर्णं च सर्वाण्याभरणानि च ॥ अत्रादुरिति क्रियागुप्तिः ॥ वटहंसो महा
न्नेष मार्गमाहत्य तिष्ठति ॥ तावत्वयानगंतव्यं यावन्नान्यत्र गच्छति ॥ ह्ववटा ॥ एषमहान्त
दृइति संधिसंबोधनयो ॥ माधवस्य पुरो व्यासां साध्वीनां व्रजसुभ्रुवा ॥ राजते वदनेनत्वीना
पिसत्प्रियचेतसां ॥ अत्रेमतिकर्तृः साकं सखीभिरागत्य कानने स्मिन्दिने दिने ॥ उत्काष्ठु
त्कायमेरानिराधा वामनयावता ॥ अत्राकमिति कर्मणः ॥ इति पंकमप्यसर्व्वकासारदुः खिता

ऽमी ॥ दुर्वारा मानसं दृष्ट्वा सागमिष्यति घनागमे ॥ अत्र दुर्वारेति करणस्य ॥ एवं संप्रदानादयः ॥
१० ॥ एते शब्दालंकाराः ॥ अर्थालंकाराः ॥ उपमानमेययोः साम्यं वाच्यं वा क्वचिदेकगं भवेत्
द्वयोः सादृश्यमुपमा भवेत् ॥ तस्मात् सादृश्यं यदि वाच्यमेकवाक्यगतं च स्यात् ॥ रूपकादौ सादृ
श्यं गम्यं ॥ अनन्वये एकस्यैव सादृश्यं ॥ उपमेयोपमायां वाक्यद्वयगतं स्वान्योन्यस्यापि नेदृश।
तो विभजति ॥ पूर्णा च द्रुपमेयादि चतुष्कं शाब्दमीरितं ॥ उपमेयं मुखादि उपमानं पद्मादि ॥
साधर्म्यं गुणक्रियाकृतं माधुर्यविकाशादि क्वचित् ष्टमात्रकृतं च ॥ वाचकस्तु यथेवादि ॥
एषु चतुर्षु शब्दोपात्तेषु पूर्णोपमोच्यते ॥ श्रौती यथादिभिर्योगादिवार्थवतिना च सा ॥ आ
र्थी समादिभिर्योगात्तुल्यार्थवतिना तथा ॥ यथेव वा वार्थवतयोः श्रुत्यक्षता एव साधर्म्यं बोध
यंति सा श्रौती ॥ समतुल्यसदृशादि तुल्यार्थवति नियंत्रार्थी साधर्म्यस्य बोधः सत्वार्थी ॥ द्वे
धा वाक्यसमासतद्धिते च त्रिधा ॥ वाक्यगा समासगा तद्धितगा च श्रौतीतथार्थी च
ति षोढा पूर्णोपमा ॥ क्रमेणोदा० ॥ वेधोमृतं यथा स्वादु कुंभाविव कुचोरश्च ॥ गंधचंदनव
न्मोहितवक्तिं व दुर्वर्णपत्त ॥ तत्र क्रमेण श्रौतीत्रयं ॥ कुंभाविवेति समासः ॥ चंदनवदिति

षष्ठ्यन्ताद्द्विवार्थे वतिः॥ अब्जेनास्यं समं कुन्त्वं कुन्दानां स्मितमुज्ज्वलं॥ इवपीयूषवत्तस्या

मोदनोधरपल्लव॥ अत्र क्रमेणार्थीत्रयं॥ पीयूषवदिति तुल्यार्थे वतिः॥ बाल्याप्रकटितटी
कामहरिवपाणिनीसूत्राणां॥ चेतोहृत्तिरिकासौ निरुपमजंघालताचिन्तातिपुरः॥ अत्र
शब्दमात्रसाम्ये श्रौतीयेत्युपमा सूच्यते॥ अथ लुप्ता॥ लुप्ताष्टधोपमेयादेरेकद्वित्र्यग्र
तद्भवेत्॥ उपमेयादीनां चतुर्णां मध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा चकेऽसु लुप्ते लुप्तोपमा॥ साच
वाचकलुप्ता धर्मलुप्ता धर्मवाचकलुप्ता वाचकोपमेयलुप्ता उपमानलुप्ता वाचकोपमानलुप्ता
धर्मोपमानलुप्ता धर्मोपमेयवाचकलुप्ता चेत्यष्टधा यथा॥ अलश्यामोऽब्जतुल्यास्यो विध्यत्यनु
हृदयं मम॥ दृष्टः कृशानटे कृष्णो नेकानाकल्पपादपः॥ अत्र अलश्याम इति वाचकस्येवशब्दस्य
लोपः॥ अब्जतुल्यास्य इति धर्मलोपः॥ कल्पपादपन्निति धर्मवाचकलोपः॥ विध्यत्यन्निति वा
चकोपमेयलोपः॥ आत्मानं विध्यमिवाचरन्निति आत्मन उपमेयस्य सहोपमावाचकेन लोपात्॥
चूतपादानां समं कापि मनोज्ञं नैव वीक्षते॥ एष चित्तहरः कृष्णो नान्येनैवोपलभ्यते॥ पूर्वार्द्धेत्रिय

मानस्य लोपः परार्द्धे तु वाचकोपमानयोः ॥ नास्ति यत्सदृशं कापि नापि तुल्यं यदास्यया ॥ हरि-
णीनयना राधा तमा धावति केशकं ॥ अत्र पूर्वार्द्धे धर्मोपमानयोर्लोपः ॥ परार्द्धे तु धर्मोपमेय-
वाचकानां ॥ हरिण्या नयने इव मनोज्ञे नयने यस्याः सेति ॥ मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु-
वीक्ष्यते यथा ॥ कुमुद्वतीव शीतांशोः केतकीव मनोभुवः ॥ नलिनीव रवेरासीन्मनोज्ञा राधि-
का हरेः ॥ यथोर्द्ध्वमुपमेयस्योपमानत्वप्रकल्पनं ॥ यत्र स्याच्चांरसानिज्ञा वदंति रसनोपमां ॥
यथा ॥ चंद्रायते शुक्लरुचापि हंसो हंसायते चारुगतेन कांता ॥ कांतायते स्पर्शसुखेन वारि
वारीयते स्वच्छतया विहायः ॥ १ ॥ एकस्यैवोपमेयत्वोपमानत्वमनन्वयः एकवाक्यगसमिति
शेषः ॥ यथा ॥ सिंधुः सिंधुरिव ज्यायानिंदुरिंदुरिवोज्ज्वलः ॥ २ ॥ पर्यायेण द्वयोस्तच्चेदुपमेयो-
पमा मता ॥ तदुपमेयत्वमुपमानत्वं च यद्द्वयोः क्रमेण स्याद्वाक्यान्यांतदोपमेयोपमा ॥
यथा ॥ श्रीरिव श्रीश वाणीति वाणीव श्रीर्मनोरमा ॥ ३ ॥ प्रतिवस्तूपमे कस्मिन् साधर्म्ये वाक्य-
योस्थिते ॥ यथा ॥ राधया माधवो भाति माधवेनैव राधिका ॥ रजन्या राजते चंद्रश्चंद्रेणेह र-

जऽन्यैरपि ॥ अत्रोपमेयत्वदीप्तिरूपो धर्मः शशाङ्केन्दोपान्तः वैधर्म्येण चेयं दृश्यते ॥ चकोर्य एव च
तुरास्त्वंद्रिकाचामकर्मणि ॥ विनावंतीर्न निपुणाः सुदृशो रतनर्मणि ॥ मालारूपा यथा ॥ विम
ल एव रविर्विशदः शशी प्रकृतिशोभन एव हि दर्पणः ॥ शिवगिरिः शिवहासमहोदरः सहजसुं
दर एव हि सज्जनः ॥ ५ ॥ दृष्टान्तो यत्र सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिंबनं ॥ सधर्मस्येति पूर्वतो भेदः
यथा ॥ जनः कृशपदध्यायी विषयान्नाभिवाञ्छति ॥ माकंदमुकुलास्वादी निंबकान्नाति को
किलः ॥ वैधर्म्येण यथा ॥ त्वयि दृष्टे कुरंगाक्ष्याः स्रंसते मदनव्यथा ॥ दृष्टानुदयभाजींदौ ग्ला
निः कुमुदसंहतेः ॥ प्रतिवस्तूपमायामेकस्य साधर्म्यस्य द्विरुक्तिः ॥ दृष्टान्तेन सर्वेषां धर्माणां
प्रतिबिंबवद्वभासः ॥ अर्थान्तरन्यासे तु समर्थ्यसमर्थकवाक्ययोः सामान्यविशेषभावद
स्थायामसाङ्कर्य्येऽपि बोध्यः सोऽर्थान्तरन्यासो यत्र सामान्यविशेषयोः ॥ हेतुहेतुमतोश्चापि तद
न्येन समर्थनं ॥ सामान्यस्य विशेषेण समर्थनं ॥ विशेषस्य च सामान्येन हेतोर्हेतुमता समर्थ
नं हेतुमतश्च हेतुनेति चेति चतुर्विधोऽर्थान्तरन्यासः ॥ समर्थनस्य साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां दृष्टत्वा

द्दष्टविधतां व्रजन्ति ॥ क्रमेणोदा० ॥ बृहत्सहायः कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति ॥ संभूयांभोधिम
भ्येति महानद्या नगापगा ॥ अत्र विशेषेण सामान्यस्य समर्थनं ॥ चिंतयन्नागतः कृष्णं गांदि
नीनंदनो यथा ॥ तथैव सत्कलत्रेन सफलादिसतां कृतिः ॥ अत्र सामान्येन विशेषस्य ॥ सह
साविद्धीनत न क्रियामविवेकः परमापदां पदं ॥ वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमे
व संपदः ॥ अत्र संपत्करणेन कार्येण सह साविधानाभावस्य विमृश्यकारित्वरूपस्य हेतोः
समर्थनं ॥ पृथ्वि स्थिरा भव भुजंगम धारयैनां त्वं कूर्मराज तदिदं द्वितयं दधीथाः ॥ दिक्कुंजराः
कुरुत तत्रितये दिधीर्षां रामः करोति हरकार्मुकमाततज्यम् ॥ अत्र हरकार्मुकातत्यसज्जीकरणे
न हेतुना पृथ्व्यादिस्थैर्यादेः कार्यस्य समर्थनं एतानि साधर्म्योदाहरणानि ॥ वैधर्म्ये यथा ॥ हरि
विमुखस्य मम मैत प्राणान्नियंतु गांदिनेयस्य तत्पदपंकज मधुपायैस्तु जीवंतु ते ध्रुवं जगति
॥ अत्र सामान्येन विशेषस्य समर्थनं गुणेनोमेव द्रोरात्स्मा धुरि धुर्यो नियुज्यते ॥ असं
जातकिणस्कंधः सुखं स्वपिति गौर्गडिः ॥ अत्र विशेषेण सामान्यस्य एवमन्यदूह्यं ॥ ६ ॥ उप

काव्यको मेयस्योपमानाद्याधिक्यं निबध्यते ॥ व्यतिरेकस्तदाबोध्यो व्यत्ययादृष्य सौ भवेत् ॥ क्वचिदुप
मानादुपमेयस्याधिक्यं क्वचित्तूपमेयादुपमानस्येति तत् ॥ क्रमेणोदा° ॥ पक्ष्मविनः कल्पतरो
२९ रेषविशेषः कस्त्वं तवीर ॥ नमयति कर्णमेकः परस्तु कर्णान्तिरस्कुरुते ॥ एकस्त्वं नव पक्ष्मवि
रहमपिस्नाध्येत्रियायागुणेस्त्वामायांति शिलीमुखाः स्मरधनुर्मुक्ताः सखे मामपि ॥ कांता
पादतलाहतिस्तव मुदे तद्वन्ममाप्यार्थयोः सर्वं तुल्यमशोकके वहमसहं धात्रा सशोकः कृतः ल
श्लेषविच्छित्तिरूपोयं व्यतिरेकः ॥ उपमा ॥ तत्त्वज्ञैरगाधाः संतिनकाधामनिस्त्रियोस्यद
विशेषस्य ५ रेः ॥ आधारः खलु राधा नियतं मसौ धारणेप्रमत्तः ॥१॥ अप्रस्तुतप्रशंसा तु सा चेत् प्रस्तुतमा
क्षिपेत् ॥ अप्राकरणिकस्य प्रस्तावश्चेत् प्राकरणिकमाक्षिपति ॥ तदाप्रस्तुतप्रशंसालंकारः
तद्भेदानाह ॥ कार्यकारणसामान्यविशेषसदृशबुद्धि ॥ स्यादप्रस्तुते प्रवृद्धत्वादेः सदृशस्य च शं
सनं ॥ तदेवं पंचधा ॥ क्रमेणोदा° ॥ आश्लिष्यकंगतः कांतो न जाने सखि संप्रति ॥ अत्र दुःखि
ताकिमित्युपलक्ष्यते ॥ इति कार्यप्रस्तुतेतद्धेतोः कांतविच्छेदस्य प्रस्तावः ॥१॥ यासौ स्तं प्रहि

कुर्वन्ति वेशानु कृष्णव्रजाङ्गनाः ॥ अत्र कृष्णप्रान्तिकागमने हेतौ प्रस्तुते तत्कार्य्यस्य वेशरचनस्य ॥२॥
गृहनौका कुहनौ हेतु रामनामानि कीर्त्तय ॥ अत्राविद्याविघ्ननाशकतया नक्कि सामान्ये प्र
स्तुते नामकीर्त्तनस्य नक्कि विशेषस्य ॥३॥ प्रसादाद्यावनितानाथकमनीयानि यन्ततः ॥ अत्र
स्वसखीहृदयी विशेषे प्रस्तुते नाधिका सामान्यस्य ॥४॥ कनकाञ्चितमूलोयं तमालः किल दीव्यति
अत्र पीतवासस्सिक्तस्य प्रस्तुते तत्तुल्यस्य स्वर्णनिबद्धमूलस्य तमालस्येति पंचधा ॥५॥ ८ ॥ प्र
स्तुतात्त प्रस्तुतेव्यक्ते कथ्यते प्रस्तुताङ्कुरः ॥ यत्र प्रस्तुतेन वर्ण्यमानेनान्यदभिमतं प्रस्तुतमप्र
तेन प्रस्तुताङ्कुरो नाम तद्वत् ॥ कोशं वदामि यं दधाति नलिनी कादम्बचंचुक्षतं धत्ते चूतलतान
वकिशलयं पुंस्कोकिलास्वादितं ॥ इत्याकर्ण्य मिथः सखीजनवचः सा दीर्घिकायास्तटे चेला
न्तेन तिरोदधे स्तनतटं बिंबाधरं पाणिना ॥ अत्र वाच्यार्थः प्रस्तुतः इयमिति नलिनीव्यक्तिवि
क्तिविशेषनिर्देशात् दीर्घिकायास्तट इत्युक्तेश्च । विशेषः किंचिद्द्वारं नालं कार्यं यद्दुष्करं न
वेत् ॥ आधेयं यदनाधारं यच्चैकं बहुवृत्तिमत् ॥ एकं कार्यं कुर्वतो यदि तेनैव व्यापारेण दुः

काव्यको॰ शकमन्यत्कार्यं सिध्येत् यदि प्रसिद्धमाधारं विनेवाधेयं तिष्ठेत् यदि चैकमेकरूप्येण युग
पदनेकत्र वृत्तिमत्स्यात्तदा त्रिविधो विशेषः ॥ क्रमेणोदा॰ ॥ विधिना विदधे राधा सारमादा
३० यसर्वतः ॥ विधुत्वं न्दारविंदादि तच्छेषेणैव निर्ममे ॥ परलोकगतस्यापि यस्य कुंदेंदुसुंदरं
जगद्व्याप्यं यशो भाति स जीवति न संशयः ॥ अस्ति सा पुरतः पृष्ठे पार्श्वयोश्चि मनस्यपि ॥
कामः केनाध्वना मर्म प्रविश्यन्नतुदत्स्ययम् ॥१०॥ विषमः सम्मतो यस्माद्घटनाननुरूप
योः ॥ इष्टार्थोद्योगतो यत्र स्यादनिष्टस्यैव लंभनं ॥ कार्यस्य च विरूपं स्याद्वैरूप्याद्गुणकर्म
णोः ॥ क्रमेणोदा॰ ॥ क्व वज्रसारश्चाणूरः क्व कृष्णः कुसुमस्रजः ॥ अत्रोतिकर्कशत्वेनातिमृ
दुत्वेन च विरूपयोश्चाणूरकृष्णयोर्घटना ॥ अयं दुग्धसिंधोः पतितोऽकुल्लेशो हरिर्मूरि दु
ग्धप्रदाता तेनिलोनात्तु नजंतो न्वहं तेन तुष्याविता साः स्वकान्मात्तदुग्धाद्धयेवारिताः स्मः ॥ त
मालश्यामलोप्येष नवासिरसुरेतक ॥ श्यामज्यपरसेनायां तनोति विशदं यशः ॥ अत्र श्या
मरूपं कारणगुणस्तद्वैरूप्यं शौक्ल्यं कार्यजातः ॥ सखि मनोजस्तनेत्रेणानंददायिना ॥

तापं तनोति रुक्षस्य तच्चित्रमिदं महत् ॥ अत्र कारणनिष्ठा क्रियानंदः तयाऽऽहृता तापक्रि
या कार्य्ये ॥११॥ तद्गुणः स्वगुणं हित्वा यत्रान्यगुणमाश्रयेत् ॥ यथा ॥ अधरं जनयोः कां
त्या सुतनो रुपरंजिताः ॥ पद्मरागत्वमायांति मुक्ता नासावलंबिताः ॥१२॥ संगतान्यगु
णानंगीकारस्तु स्यादतद्गुणः यथा ॥ क्षीराब्धेरुदराज्जातः कालकूटस्य सोदरः ॥ तथापि
रक्तः एवैकः कौस्तुभो न सितासितः ॥१३॥ पूर्वख्यातगुणोत्कर्षोऽनुगुणः कारणांतरैः ॥ यथा
मर्कटो मदिरामत्तो वृश्चिकेनापि दंशितः ॥ ग्रस्तश्च ग्रहपिशाचेन कुरुते गुरुचापलं ॥ अत्र स्वा
भाविकस्य कपिचापलस्य मद्यादिभिरुत्कर्षः ॥१४ प्रत्यनीकं बलिष्ठस्य रिपोः पक्षे पराक्रमः
यथा ॥ मध्येन तनुमध्या मे मध्यं जितवती स्वयं ॥ इभकुंभौ भिनत्त्यस्याः कुचकुंभनिभौ हरिः
॥१५॥ उत्कर्षवस्तु यत्तस्योपमानत्वं प्रकल्प्यते ॥ प्रख्यातस्योपमेयत्वमुपमानस्य यद्भवेत्
निष्फलत्वं वचो यच्च तत्प्रतीपं त्रिधा स्मृतं ॥ क्रमेणोदा० ॥ अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति
हालाहल तात मास्म दृप्यः ॥ ननु संति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन् वचनानि दुर्जनानां

अत्र परमदारुणत्वेन हालाहलमुत्कर्षं दुर्जनवचनस्योपमानं तत्कल्पितं ॥ विधुरः श्रेया
नूयत्नेनाप्युपमीयते ॥ कृशोदरि तवाननेन मुखेन मृगलांछनः ॥ विभाययेवेधा वदनं मृगा
क्ष्या निरीक्ष्य चंद्रं क्षयिणं जडं च ॥ असंस्तुतमस्या वदने सविज्ञः कलंकमस्यांकलयांचकार
एतस्मिन् वदने सति निष्फलोयं विधुरिति तत्रांकमसीक्षेपः ॥ छ ॥ नवेत्संभावनोत्प्रेक्षा
त्रेधा वस्त्वादि भावतः ॥ वस्तुनो वस्त्वन्तरभावेनाहेतोर्हेतुभावेनाफलस्य फलभावेन सं
भावना त्रिविधोत्प्रेक्षा उत्कटतया प्रकृष्टस्योपमानस्य सा प्रतीतिर्या यागादुत्कटोपमानको
टिकः संशयः सेत्यर्थः ॥ क्रमेणोदा॰ ॥ जंभानुबंधविकसद्वदनोदराणां चंद्रः करेण कृपये
व कुमुद्वतीनां ॥ निर्वर्ण्य गाढविरहानलमुज्ज्वलं तन्मंगारपुंजमिव कर्षति न गुसुं खं ॥
॥ अत्र भृंगसंघस्वरूपस्य निर्वापितांगारपुंजस्वरूपत्वेन संभावना स्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ उप
मानस्योद्धतपुंजस्योत्कटा प्रतीतिरस्ति ॥ सा राधिका मदधिके तिरुपाति तामस्ः खंडो विजे
तुं मुदयं जगाम ॥ वीस्याथ तस्य दलसन्नखरांशुजालं पांडुर्विदग्धहृदयः सवनं वसंघः

अत्र पूर्वाद्र्यारोहणादिक्रमेण व्योम्नि विचरतो विधोरक्किमपाण्डिमच्छौं लाञ्छनव्यक्तेः स्वाभा-
विकी ॥ सा चात्र श्रीराधिकाविजिगीषा तदं धिनखरांकुरं दर्शनिकता तन्मतिरस्कारहेतुक-
त्वेन संभाव्यते ॥ न च तस्यास्तद्विजिगीषादिहेतुरिलसहेतोरहेतुत्वेन संभावनाद्धेतूत्प्रेक्षा ॥
वीस्यावलग्नं सरसीरुहास्या विभज्यमानं स्तनयोर्भरेण ॥ तयोर्विधत्ते विधिरद्भुतानि वं-
धनतन्तुं किं त्रिवलीलताभिः ॥ अत्र मध्यः स्वयमेव स्तनौ धरतीति तन्तुलताबंधनभावेना-
ध्यवसितायास्त्रिवलीशालितायाः सामर्थ्यादितिमध्यकर्तृकायाः स्तनविधृतेस्तत्फल-
त्वेन संभावना फलोत्प्रेक्षा ॥ १७ ॥ द्योत्यार्थद्योतनं मुद्रा शब्दैः प्रकृतवाचिभिः ॥ यथा ॥ पुष्प-
मार्गणेन मनोरथा हतेत्यादि ॥ अत्र नायिकावर्णनपरेण रथोद्धताशब्देन रथोद्धताख्य-
स्य सृत्वस्यच्छंदसः संसूचनं मुद्रा ॥ एवमन्यत्र च बोध्यं ॥ विचित्रं तद्वितैरुद्धं चेत्कुर्यादिष्ट-
फलाप्तये ॥ यथा ॥ नमस्युन्नतये प्राणान्मुंचत्याजीवनाप्तये ॥ दुःखीयति च सौख्याय
को मूढः सेवकात्परः ॥ १८ ॥ समाधिः सुकरं कार्यं यदृच्छालंतरागमात् ॥ यथा ॥ प्रणम्य

हृत्सस्य२ निंबफले३ आम्रे३

काव्यको. पादो हस्मन्नानुजायाः प्रासादनं कुर्वन्ति पंकजासे ॥ तथा वृद्धः प्रांशुजगर्जविस्मितंदीयथासो
३२ सहसास्य नेजे ॥२०॥ समं स्यादानि रूपेण श्लाघा चेद्योग्यवस्तुनः ॥ यथा ॥ विसर्गस्य
चित्तो पि विधिर्युक्तविधानकः ॥ पिचुमर्दफले काकः सहकारे कृतः पिकः ॥२१॥ सार
स्यात्प्रांतविश्रांतोत्पद्युत्कर्षो यथोत्तरं ॥ यथा ॥ राज्ये सारं वसुधा वसुधायां पुरं पुरे सौधं
सौधे तल्पं तल्पे वरांगनानंगसर्वस्वं ॥२२॥ श्लेषस्त्वकार्थकैः शब्दैर्यद्धनेकार्थवाचनं यथा
प्रवर्त्तयन्क्रियाः साध्वी मालिन्यं हरितां हरन् ॥ महसा महसा दीप्तो विराजति दिवाकरः
अत्र रविर्नृपविशेषश्च वाच्यावभिधाया अनियमात् ॥ तत्रैको नियमात्परस्तु तत्तुल्यया
हृदि लक्षणया बोध्यः ॥२३॥ नष्टेपि हेतौ तत्कार्यं यदि दृष्टं तदा भवेत् ॥ पुनः स्वगुणल
ब्धिर्वा पूर्वरूपं तदा द्विधा ॥ क्रमेणोदा० ॥ ज्योत्स्नापि चिरहतो रात्र्यां स्वनोरत्नमगाद्विधुः ॥
अन्यः ज्योत्स्नी तथैवासो तयोर्वदनकांतिभिः ॥ तवकरकमलस्थां स्फाटिकीमक्षमालां
नखकिरणविभिन्नां दाडिमीबीजबुध्या ॥ अनुकलमनुकर्षन्येन कीरो निषिद्धः स भव

तु मममनूत्स्येवाणिते मंदहासः ॥२४॥ उत्तरं तूत्तरं श्रुत्वा प्रश्नश्चेत्परिकल्प्यते ॥ बहूनि वावि
चित्राणि प्रश्नप्रतिवचांसि तत् ॥ क्रमेणोदा० ॥ मदुरसिसो रजनलो मातू पतितानु मम्मनानि
नाविते मधुपान् ॥ विदितं निवारयंसानुमयानखर रस नं तदाम्युदिते ॥ अत्रत्व हससि
कस्मादमूनि सततानीति प्रश्नो गम्यते ॥ किं गेयं भगवन्नाम किं ध्येयं तत्कथामृतं ॥ किं हेयं मु
रुवे मुखं किं ध्येयं तत्पदांबुजं ॥ नचेयं सप्रश्नपरिसंख्याश्चान्यव्यपोहे तात्पर्य्याभावात् ॥२५॥
पृष्टं किंचिदपृष्टं वा यद्युक्तं परिकल्प्यते ॥ तत्सामान्यनिरासाय परिसंख्या तदा भवेत् ॥ किं
चिद्वस्तु पृष्टमपृष्टं वा गुणादिना सधादि तत्तुल्यान्यव्यावृत्तये कल्प्यते तदा परिसंख्या तत्रोभ
यत्र व्यावर्त्यं गम्यं वाच्यं चेति चतुर्धासौ ॥ तत्र पृष्टं यथा ॥ कः खलु चिंतनविषयो रघुपति
रिह के पुनः पूज्याः तत्सेवकाः न चान्ये तत्पदपंकजवदितरे ताः ॥ अपृष्टं यथा ॥ ध्येयो बुद्धि
मता कृष्णो भगवान् जगदीश्वरः ॥ सेव्या वेदविदो विप्रा नैतन्नेहतुवादिनः ॥२६॥ क्रमः स्या
त् क्रमिकाणां चेयदानां क्रमतोऽन्वयः ॥ यथा ॥ मृगमीनसज्जनानां तृण जलसंतोषविहितवृ

णीनां ॥ लुब्धकधीवरपिशुनानिःकारणवैरिणो जगति ॥ इदं यथासंख्यमाहुः ॥ २७ ॥ क्र
मादेकमनेकस्मिन्पर्यायोऽसस्याच्च सः ॥ एकं वस्तु चेत् क्रमेणानेकत्र स्यादनेकं वैकत्र
तदा पर्यायो द्विधा ॥ क्रमेणोदा० ॥ चेतो मदीयं चिकुरे नियस्य त्वादिविल्लसंतितिनितंबिन्यो
यत्र चित्रांबरांचिताः ॥ विचरंति शिवास्तत्र लंबदेहि नवने विनो ॥ २८ ॥ उपमाद्रूपकं प्रा
हुर्भेदे सति तिरोहिते ॥ सांगं तत्स्यान्निरंगं च परंपरितमेव च ॥ सांगं यथा ॥ माधुर्यम
धुभिः पूर्णं दशनद्युतिकेसरं ॥ हरिनेत्रालिनीपीतं राधावदनपंकजं ॥ निरंगं यथा ॥ मुखं
दुग्धवणोविंदु प्रकाशयति मे मनः ॥ यस्य कस्यचिदारोपः परस्यारोपको यथोदा ॥ तत्परं
परितं श्लिष्टाश्लिष्टशब्दविनिर्मितं ॥ क्रमेणोदा० ॥ कमलामोदरोलंबो मदलंकस्सत्यांशुमा
न्योगिमानसहंसोऽयं नवतांडवतापजित् ॥ अत्र कमलायामामोद एव कमलानामामोद ए
वमाद्यारोपो भगवतो रोलंबत्वाद्यारोपकः ॥ हरिद्विपगजपंचास्यो दुर्नेयांबुधिमंदरः ॥ दान
वारण्यदवाग्निर्दुःखदामोदरोऽवतु ॥ अत्र हरिद्विपादेर्गजत्वाद्यारोपो भगवतः पंचास्यत्वा

द्यारोपकः ॥२९॥ परिणामः क्रियार्थश्चेदारोप्योविषयात्मना ॥ आरोप्यश्चेदारोपविषयात्म
नाक्रियार्थः प्रकृतक्रियोपयोगी स्यात्तदा परिणामः ॥ यथा ॥ कुह्नेन सास्मितकमलेन ददर्श
कांतं ॥ अत्र कमलमस्मितेन परिणतं सत् प्रकृतां दर्शनक्रियां निर्वर्त्तयति ॥३०॥ प्रकृतं
यन्निषिध्यान्यत् स्थाप्यते सापह्नुतिः ॥ उपमेयं प्रतिषिध्य यदुपमानस्थापनं सापह्नु
तिः ॥ उदा- ॥ अंकं केपि शशंकिरे जलनिधेः पंकं परे मेनिरे सारंगं कतिचिच्च संजगदिरे भूच्छा
यमेके नु परे ॥ इन्दौ यद्दलितेंद्रनीलशकलश्यामं दरीदृश्यते तत्सांद्रं निशि पीतमंधतमसं कु
क्षिस्थमालक्ष्यते ॥ अत्रेंदोः कलंकादिकं प्रकृतं निषिध्याप्रकृतं तमः स्थापितं ॥३१॥ व्या
जस्तुतिस्तु निंदायाः स्तुतेर्वाभिंत्सयाज्ञ वेत् ॥ निंदास्तुतिभ्यां वाच्याभ्यां स्तुतिनिंदे चेत् क्रमाद्गम्ये
स्यातां तदा व्याजस्तुतिः ॥ क्रमेणोदा- ॥ नजते स्तवपादद्वयं कजं न चकितं फलमश्रवीष्यते ॥ अ
पि तु स्वजनाद्विविच्युतिर्विदितं ते चरितं मयाद्भुतं ॥ अत्र निंदया स्तुतिर्व्यज्यते ॥ जगति त्वं स
मो नान्यः स्पृहाभूतः समीसाले ॥ हरिकीर्त्तिं निरत्नानि कंठेयत्कुरुषे न हि ॥३२॥ अन्योन्य

क काव्यको· क्रियया चेत्तयोस्तदुपरागः परस्परं एकजातीयया क्रियया मिथश्चेदुपकारस्तदान्योन्यं ॥ उदा-
राधया माधवो भातीत्यादि ॥ अत्र दीप्तिजननक्रियया मिथो द्वयोरुपरागः ॥ ३३ ॥ आधारा
३५ धेययोरेकस्याधिक्ये धिकमिष्यते ॥ आधाराधिक्ये यथा ॥ वर्सांसि ग्रजराजे स्मनीला
३५ न्त्रमिवयद्वपुः ॥ कलींद्रएणाघ्नगएया येकथं मांत्यत्र ते गुणाः ॥ आधेयाधिक्ये यथा ॥ यु
ष्मांतः सकलं विश्वममन्स्य म्नोकुलेश्वरी ॥ विप्रवीसो प्नतामोदास्तास्मिन् वपुषिनाममुः ॥
॥ ३४ ॥ विनोक्तिस्तु विनैकं चेत्तु सन्नसन्वानिबध्यते ॥ एकेन विनायद्येकः शोभनोऽशोभ
नो वा स्यात्तदा विनोक्तिः ॥ क्रमेणोदा· ॥ विनाकं चुलिकां धत्ते चनिता यतचारुतां ॥ रामारू
पा निरामापि नभाति विनयान् विना ॥ ३५ ॥ व्याजोक्तिस्तु यद्दिव्यक्तं छद्म नाचि निगूह्यते
यथा ॥ मदुरसीत्यादि ॥ अत्र कांतकृतानि नखक्षतानि मंगजनस्तस्तनक्षतव्याजेन गो
पितानि ॥ यथा वा ॥ कुटनोऽग्वल्लवनमाल्लं कामयते कानमाधवं प्रमदा ॥ हृदये स्पृहय
सि राधे नहि नहि वैरिणि वसंतायः ॥ यथा वा ॥ सजन्मनमलदे लग्नः कांतः किंनाद्दिन्

नूपुरः समासोक्तिर्यदि श्लिष्टैः परोक्तिः स्याद्विशेषणैः ॥ कलानिधिरस्याद्दोसोयं कलो विजयते
तरां मिति तुर्य्यविशेषणादेः समसुदाहरणं ॥ अत्र श्लिष्टविशेषणमाहात्म्याच्चंद्रस्यापि प्रतीतिः ॥ ३७ ॥
सहोक्तिः पदमेकं चेत् सहार्थं धा च विकं द्वयोः ॥ उद्दामिनेन सह कान्तस्य तस्याविकसि
तं मनः ॥ यथा वा ॥ सहाधरे तल्लेनास्याया यो वने रागवानुप्रियः ॥ ३८ ॥ अप्रस्तुतसोऽयादि
ख्यातिरस्तुक्तिरुच्यते ॥ यथा ॥ राजन् संप्राप्य कूपारस्त्वत्सेना पाणिशोषिताः ॥ नदेरिराज
वनिता बाष्पपूरेण पूरिताः ॥ यथा वा ॥ यच्छंतमर्थान् विबुधान् जनेन्यः श्लोवीरी यं नयसार्व
भौममर्थ ॥ कल्पद्रुमायाच्चकभावनाजस्लस्यप्रतीहारतंदीनगंते ॥ ३९ ॥ डिंमादिनिजचेष्टो
क्तिः स्वभावोक्तिरुदीर्यते ॥ यथा ॥ मुखपुटनिहितकरांगुलिरुच्चलचरणः सदेवकीसू
नुः क्षणरुदितस्मितकुशलो व्रजकुलममुदमतिनरामनतोद ॥ ४० ॥ निरुक्तिश्चेद्भवेन्नाम्नां
योगादन्यार्थकल्पना ॥ यथा ॥ स्वज्ञातिशत्रोः शक्रस्य संछेदनूपरिमुल्वणं ॥ दधाराक्षय
मन्वर्थमेव गोवर्द्धनो गिरिः ॥ ४१ ॥ प्रकृतस्योपमानेन यो निगीर्णस्य निश्चयः ॥ अन्यदेवेति य

द्वस्तुनदेव परिकीर्त्यते ।। यच्चु चेद्यदिशब्दाभ्यामसंभाव्यार्थकल्पनं ।। यो वैचित्र्यात्स
यो यश्च व्यत्ययेन हेतुकार्ययोः ।। प्रयोगेप्ययोगः ।। योगेपि योगः परिकल्प्यते ।। षड्विधाति
शयोक्तिः साकविभिः समुदीर्यते ।। अंतर्निगीर्णस्योपमेयस्य यदुपमानेन निरूपणं
सातिशयोक्तिः ।। प्रथमा यथा ।। जाता लता हि शैले जातु लतायां न जायते शैलः ।। संप्रति
तद्विपरीतं कनकलतायां गिरिद्वयं जातं ।। अत्र लतया नायिका निगीर्यते ।। गिरिभ्यां तु स्त
नद्वयुग्मं ।। यच्च तदेव वस्त्विदमन्यदेवेति वर्ण्यते साद्वितीया ।। यथा ।। अन्यदेवांगलाव
ण्यमन्याः सौरभसंपदः ।। अस्याः पद्मपलाशाक्ष्याः सरसत्वमलौकिकं ।। यदि चेच्छब्दाभ्यामसं
भाव्यार्थस्य यत्कल्पनं सा तृतीया ।। यथा ।। प्रवालं मुक्ताद्युतिपुष्पजालश्चलन्न यदि
स्यात्कनकाक्रमूलः ।। तदापि तच्छायवीथिशिरोरविपिच्छमोल्लेखेहास्यहास्यायदधीनचेतः ।।
हेतोः शीघ्रकारितां वक्तुं कार्यस्य पूर्वभाववचनं यौगपद्यं वा साचतुर्थी ।। क्रमेण यथा ।। जातः
संस्तति सर्पस्य पूर्वं दर्पं परिक्षयः ।। श्रीरंगि संगिनो संगः संप्रति प्रतिपद्यते ।। न जंति युग

यद्वीरज्यां रिपूंश्च तवेषवः ॥ संबंधेपि सति यदसंबंधकल्पनं पंचमी ॥ यथा ॥ अनयोरनवद्यांगि
स्तनयोर्जृंभमाणयोः ॥ अवकाशो न पर्याप्तस्तव बाहुलतांतरे ॥ अत्र बाहुमध्ये स्तनावकाशयो
गेपि तदयोगो वर्णितः ॥ असंबंधे संबंधकल्पनं सा षष्ठी ॥ दिनैः कतिपयैरेव यातु ॥ यथा ॥
स्पर्धे मेरुर्दिनां लकूतः ॥ इदमत्यंतमुदं कोकीदातरि त्वयि भूपते ॥ अत्र चक्रवाक्यादिव सावनकारि
सुमेरुविनाशसंभावनप्रयुक्तानंदासंबंधेपि तत्संबंधो वर्णितः ॥ ६२ ॥ हेतो सति फलस्योक्ति
विशेषोक्तिरुदीर्यते ॥ यथा ॥ अनुरागवती संध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ॥ अहो दैवगतिश्चित्रा
तथापि न समागमः ॥ यथा वा ॥ शय्यानाहस्ताक्षे मृदुलमुपधायाधरदलं हरे मे दृग्दोलालक
तलमिराचीज्जितननु ॥ दधाना माशंकांगुलिभिरसि संवाहनविधिं तथाप्येषा वंशीनदति मजति
मिग्रालवमपि ॥ ६३ ॥ युक्तिः कथंचिद्यत्किंचिल्लक्रिययापि निगूह्यते ॥ यथा ॥ दंपत्योर्निशि ज
ल्पतोर्गृहशुकेनाकर्णितं यद्वचस्तत्प्रातर्गुरुसंनिधौ निगदतस्तस्यातिमात्रं वधूः ॥ कर्णालं
वितपद्मरागसकलं विन्यस्य चंचूपुटे व्रीडार्त्ता विदधाति दाडिमफलव्याजेन वाग्बंधनं ॥ स्या

जोक्तिर्वाचा गुप्तिरिह तु श्लेषेणेति भेदः ॥ ४४ ॥ लोकवादानुकारस्तु लोकोक्तिर्नएपते बुधैः ॥
यथा ॥ नाम्नैव ते वरद वांछितदानात् नावं व्याख्यातो नव हंस वरदानमुद्रां ॥ विश्वप्रसिद्धनरवि
प्रकुलप्रसूतयज्ञोपवीतवदनं हि न खल्वपेक्षम् ॥ अत्रोत्तरार्द्धे लोकप्रवादानुकरणं ॥ लोको
क्तिरेव छेकोक्तिर्भवेदर्थान्तरान्विता ॥ लोकोक्तिरर्थान्तरगर्भा छेकोक्तिः ॥ यथा ॥ अहिरेव हि
जानीयादहिपादान्न चापरः ॥ कस्मिन्वने कृष्णोऽद्य क्रीडतीति पृच्छती त्वं कस्मिन् सख्यो कंचित्स
स्वास्यं ॥ पृच्छति सति कृष्णान्तिकस्थं सुबलमुद्दिश्य सनमादह अहिरेव हीति ॥ लोकप्रवादानुकारा
यं ॥ स चास्य स्मारं स्मारं मध्यममेव चेत्तीर्थान्तरंगनीकरोति ॥ ४७ अहेतौ हेतुताक्लृप्तिः प्रौढोक्ति
रिति कीर्त्यते ॥ कार्यातिशयाहेतौ तद्धेतुत्वकल्पनं प्रौढोक्तिः ॥ यथा ॥ कल्पतरुकामदोग्ध्रीचिं
तामणिधनदशंखानां ॥ रचितो रजोभिरभयस्तेजःश्वासैरन्तरांचरैरेष ॥ अत्र राज्ञोऽतिदातृत्वं
वर्ण्यते ॥ तत्र च कल्पतर्वादिषु च निर्मितत्वं हेतुर्न तु वस्तुतस्तद्धेतुत्वम् ॥ ४८ ॥ मिथ्याध्यवसितिर्मिथ्या
सिद्ध्यै मिथ्यार्थनिर्मितिः ॥ यथा ॥ गोविंदं चरणेन हंत मायावादविशारदः ॥ लभते मच्छिद्रानंतरं ख

पुष्पस्तवकं वहन्तु ॥ न चेयं तृतीयातिशयोक्तिः ॥ चेद्यदिशब्दाभ्यामसंभविनोर्थस्य कल्पनात् ॥ ४५ ॥
फलोत्पत्तिर्विना हेतुं यत्र स्यात् सा विभावना ॥ यथा ॥ अपीतक्षीवकादम्बमसंमृष्टामलाम्बरं ॥ अ-
प्रक्षालितसूक्ष्माम्बुजगदासीन्मनोहरं ॥ अत्र हेतोरकात्स्न्ये प्रतिबन्धत्वे कार्यविरूपत्वे हेतुत्वेना-
ख्यातस्यां च केचिद्विभावनां मन्यते ॥ क्रमेणोदा० उद्यानमारुतोद्धूतचूतचंपकरेणवः ॥ उद्दस्रयंति
पान्थानामस्पृशंतोपि लोचने ॥ अत्र स्पर्शक्रियावैकल्यमेव हेतोरकात्स्न्यं ॥ चित्रं तपति राजेन्द्र
प्रतापतपनस्तव ॥ अनातपत्रमुत्सृज्य सातपत्रं द्विषज्जनं ॥ अत्र तापहेतोः प्रतापतपनस्यात-
पत्रं प्रतिबंधि ॥ उदिते कुमारसूर्य्ये कुवलयमुल्लसति मालिनं तत्र ॥ मुकुलीभवंति चित्रं परारा-
तकुमारपाणिपद्मानि ॥ अत्र कुवलयोल्लासादेः कार्य्यस्य सूर्य्योदयो नानुरूपो हेतुः ॥ उभयत्र
विरोधाभासेन संकीर्णेयं ॥ अम्बुजमम्बुनि जातं क्वचिदपि नो जायतेऽम्बुजादम्बु ॥ मुरभिदि तद्विपरी-
तं पादांभोजान्महानदी जाता ॥ अत्र नद्याः कारणत्वेन ख्यातं नांभोजं ॥ ५० ॥ उपायेन विना सि-
द्धिर्वाञ्छितार्थस्य यद्भवेत् ॥ उपायापायदुपायार्थाद्धुवेयस्यापत्तं मनं यद्वे शान्त्यधिकार्यस्य सि-

धिस्तत्स्यात्प्रहर्षणं ॥ क्रमेणोदा० ॥ मुनेर्दुर्वाससः कोपात्त्रातुमस्मान्नलं हरिः ॥ इति चिंतन्न
यो राज्ञस्तत्रासीत्स्वयमेव सः ॥ फलोपायस्य साधकोपायत्नाद्वंतरालि कोपाये सिद्धिमनपेक्ष्य
३७ फलस्य लाभे तु साक्षात्प्राप्तिः स्यात्तद्विप्रहर्षणं ॥ यथा ॥ अंजनाय खनन्मूलमद्राक्षं निधिदृ
37 शनि ॥ अधस्ताद्दलनं तस्य सर्वदुःखहरं निधिम् ॥ अत्रांजननिरपेक्षो निधिलाभः ॥ यथा वा ॥
धुवायै स्मृतये विष्णोर्यशो वेश्मनि कीर्त्तयन् ॥ वकुलाम्बान्नृपस्तस्मिंस्तमपश्यत्समागतं ॥ अ
त्र स्मृतिनिरपेक्षः साक्षात्कारः ॥ स्थानानि कामस्तपसि स्थितोहं त्वां दृष्टवान्साधुमुनीन्द्रगुप्तं ॥
का चं विचिन्वन्निव दिव्यरत्नं स्वामिन्कृतार्थोस्मि वरं न याचे ॥ व १ ॥ यत्साक्षात्करणं नूतनावि
र्नोमाविके तु यत ॥ यथा ॥ आसीत्कंचुलिकात्रेति परस्पाम्यस्याः कुचद्वयं ॥ कलयामि निलंबंच
रणे ष्यन्मालिमेखलं ॥ अत्र पूर्वार्द्धे न तस्य साक्षात्कारः परार्द्धे तु नादिव ॥ परा ॥ उद्दान्तमतिसंप
त्तिवर्णनं कविभिः स्मृतं ॥ यथा ॥ जनितविंवितनिंकुरंवैः करंवितमुकुरमुकुरमंदिरे कृष्णं ॥ च
तुरोपि चतुर्मुखमुनिरतिकृष्टात्प्रवोधिष्टां ॥५३॥ परिविभिः स्मृतार्थानां यस्याद्विनिमयो मिथः ॥
यथा कृष्णादंकस्रजंनी त्वामोति मानाम्पधात्प्रिया गृहीत्वा सतु साची ज्ञामदाद्वक्षोजपीडनं ॥ ५४ ॥ विधामासो निषेधेपि विधिश्च क्रमीक्ष्यते ॥

॥यथा॥ गच्छ गच्छसि चेत्कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः॥ ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान्॥
अत्र त्वयि गते हं न जीविष्यामि तत्त्वया न गन्तव्यमिति निषेधो गच्छेति विधिर्दर्शितः॥५५॥ अवि
रोधे विरोधित्वं विरोधाभासमुज्जगुः॥ जात्यादीनां तु जात्याद्यैः स स्याद्दशविधो मतः॥ यथा॥
दावस्त्वद्धिमवातः पंकजमुद्बान्धवस्त्वर्षि चंद्रमुखि मर्मकृतः खलु मधुपाश्चैत्यं च हन्ताहन्त्यं कि
मिदं॥ अत्र बालपंकजमधुपचैत्यशब्दा जातिवाचकाः॥ दावेत्यक्रूत हन्ताहन्त्यशब्दास्तु क्रमा
ज्जातिगुणक्रियाद्रव्यवाचकाः तेषामेतेषां च क्रमाद्विरोधवदवभासः॥ यथा वा॥ ध्वनिः
पिकानां मधुरोऽप्युग्रः कटुः शीतोऽपि दाहकृत् तनुते स्म मारुतः॥ सुकोमलोऽप्यच्युतपुष्पकं दु
कान्तवह्नियोगेऽपि विरेचसुत्कृत्व॥ अत्र मधुरशीतकोमलशब्दा गुणवाचकाः कटुदाहकृति
शब्दाः क्रमाद्गुणक्रियाद्रव्यवाचकाः॥ एवमन्येऽपि भेदा बोध्याः॥ पराभवं केनित्यं वक्रेतां
वर्वं धं च नीतिं च मतिं च कृत्वा॥ पवर्गदाता पि शिखंडमाले त्वं शान वाणेन पवर्गदोऽसि
जह्राऽहृदयं रामा हारिण्यपि विहारिणी सेवमादिघुश्लेषविच्छित्तिकः सः॥५६॥ पर्या

याऽर्के पदान्तरगतां वाच्यवद्दिष्यते ।। यथा ।। गवेसि सखि किं वासं विजहौ रतिचेतसि ।। हृदि
दासरथ्ये धैर्य्यं विलोक्य जनकात्मजा ।। अत्र रतिनिर्निगर्वविरामोऽनि धैर्य्ये इति व्यंग्यो व्यर्थो
नंगीविशेषापनिवंधाद्वाच्यवत् प्रकाशते ।। ५१ ।। एकस्य बहुधोऽनेकैराकुलैरेव स्यादलं
कृतिः ।। यथा ।। प्रिय इति गोपवधूभिः शिशुरिति वृद्धैरधीश इति देवैः ।। नारायण इति भ
क्तैर्ब्रह्मेत्यग्राहि योगिभिर्देवः ।। पदा० ।। प्रकृताप्रकृतानां यद्धर्मैक्यं दीपकं तु तत् ।। एकैव क्रि
यासु बह्वीषु कारकं यदि तन्मतं ।। तद्दीपकं ।। क्रमेणोदा० ।। नदीनां च वधूनां च भुजगानां
च सर्वदा ।। मन्मनामपि गतिर्वक्रा कारणं तत्र नेष्यते ।। अत्र प्रकृतानां नदीनां प्रकृता
नां प्रेम्णां च वक्रगतिरेको धर्मः ।। द्विः शरान्नाभिसंधत्ते द्विः स्थापयति नाश्रितान् ।। द्विर्द
दाति न चार्थिभ्यो रामो द्विर्नाभिभाषते ।। अत्रैकं कर्तृकारकमभिसंधानादिषु क्रियासु सं
बंधि द्वंद्वं पश्चान्नयायोगः ।। यथा वा ।। मा हृते चिंतये त्वं तु वैपथे वीक्ष्य सादरं ।। ५२ ।।
मालादीपकमाद्यं चेद्यथोर्द्धमुपकारकं ।। यथा ।। त्वयि संगरसंप्राप्ते धनुषासादिताः

शराः॥ शरैररिशिरस्तेन नूत्नया त्वं त्वया यशः॥ यथा वा॥ आग्नेयैर्नूत्नया मवानप्रामोत्
वतामहितामतिः॥ मत्वा मुमुक्षुशरणं चरणं मुरवैरिणः॥ अत्र नूत्न्यादिभिः पूर्वपूर्वैरुत्त
रोत्तरेषु नवत्वादिषु प्राप्तिक्रियाकर्मत्वविधानरूपोपकृतिः॥ ६०॥ वस्तूनामितरेषां वा
धर्मैक्यं तुल्ययोगिता॥ प्राकरणिकानामेकधर्माभिसंबंधस्तुल्ययोगिता॥ अप्राकरणिका
नां वा सतथा॥ क्रमेणोदा०॥ आयुःश्रियं यशो धर्मं लोकानाशिष एव च॥ हंति श्रेयांसि सर्वा
णि पुंसो महदतिक्रमः॥ अत्र महदतिक्रमनाम्न्यैकेन प्रकृतानां पुरुषायुःप्रभृतीनां हंति
रूपैकक्रियया संबंधः॥ त्वदंगमार्दवे दृष्टे कस्य चित्ते न भासते॥ मालती शशभृल्लेखा क
दलीनां कठोरता॥ अत्र नायिकासौकुमार्यवर्णनाप्रकृतेऽप्रकृतानां मालत्यादीनां कठोर
त्वरूपैकगुणसंबंधः॥ ६१॥ मीलितं तन्निसादृश्याद्भेदश्चेन्नैव लक्ष्यते॥ उदा०॥ श्यामत्वे कु
जकस्तूरी जनैर्नालक्षि वक्षसि॥ अलिके लक्ष्मकं चापि गौरिकान्ते मधुद्विषः॥ ६२॥ कुतश्चि
द्भेदज्ञाने तु प्राक्तमुन्मीलितं बुधैः॥ उदा०॥ राधे तडित्स्फुरितवेषगंडयोः कर्णावतंसवीन

वकेतकीछदः ॥ नसारङ्गेणापि मनोविभिन्नता मधुव्रतेनैष विविच्य बोधितः ॥ ६३ ॥ सामा
न्यमतिसादृश्याद्विशेषश्चेन्नलक्ष्यते ॥ उदा० ॥ मल्लिकामल्लधारिण्यः सर्वाङ्गीणार्द्रचं
दनाः ॥ क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः ॥ ६४ ॥ विशेषस्य कुतश्चिच्चेज्ज्ञानं
स्याद्विशेषकः ॥ उदा० ॥ आसन्नपद्माकरे स्त्रीणां पद्मान्यास्यानि संप्रति ॥ लक्षितान्युदि
तेचंद्रे पद्मान्यास्यानि च स्फुटं ॥ ६५ ॥ मीलितोदाहरणे श्यामतातिसाम्याद्वक्षसः श्यामकक
स्तुरीनलक्ष्यते ॥ सामान्योदाहरणे वस्तुपार्थक्यावभासे शौक्ल्यातिसाम्यात् व्यावर्त्तक
विशेषो नोपलभ्यते ॥ उन्मीलितविशेषकौ तु तयोः प्रतिद्वंद्विनावन्वर्थौ यस्मिन् विशेष
सामान्यविशेषाः ॥ स विकस्वरः प्रस्तुतविशेषसमर्थनाय सामान्यमुपन्यस्यापरितो
षात् पुनर्विशेषस्त्वदुपन्यस्यते तदा विकस्वरः ॥ उदा० ॥ अनन्तरत्नप्रभवस्य तस्य हिमं न
सौभाग्यविलोपिजातं ॥ एको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवांकः ॥ तस्य
हिमाचलस्येति प्रकरणात् ॥ ६६ ॥ एकस्य गुणदोषाभ्यां यदि स्यातां परस्य तौ ॥ क्रमतो

व्युत्क्रमात्स्वेपितदोऽन्त्रासश्चानुविधिः ॥ लोगुणदोषो कुसुमावचयार्द्रं सस्तनायतनपरिपीडि
तः ॥ एकः कृतीमुंदृगंभशोषमगंनुबोधरः ॥ अत्र नासिकासोदर्ष्यगुणेन तन्निपीडितस्य स्वां
सस्यकृतित्वगुणो निरूपितः ॥ दोषेण दोषापदेशो यथा ॥ लोकानंदनचंदनद्रुमसखेनास्मि
न्वने स्थीयतां दुर्वंशैः कठिनैरसारहृदयैराक्रांतमेतद्वनं ॥ ते ह्यन्योन्यनिघर्षजातदहन
ज्वालावली संकुलानस्वान्येन कुलानि केवलमिदं सर्वं दहेयुर्वनं ॥ अत्र वेणूनां परस्पर
संघर्षसंजातदहनसंकुलत्वदोषेण वननाशरूपात्तोषा वर्णितः ॥ गुणेन दोषो यथा ॥
पानार्थिनो मधुकरा यदि कर्णतालैर्दूरीकृताः करिवरेण मदांधबुध्या ॥ तस्यैव गंडयुगमं
डनहानिरेषा भृंगाः पुनर्विकचपद्मवने चरंति ॥ अत्र मधुपानामलंकारित्वगुणेन गजस्य त
त्प्रतिसेवादोषलेनोक्तः ॥ दोषेण गुणो यथा ॥ आघ्रातं परिचुंबितं प्रतिमुहुर्लीढं पुन
श्चर्वितं त्यक्तं वा भुवि नीरसेन मनसा तत्र व्यथा मा कृथाः ॥ हे सद्रत्न तवैव दैवकुशलं यत्ना
नरेणेहराहतः सारविचारणप्रसिनिना चूर्णीकृतेनास्मना ॥ अत्र वानरस्य चापल्य
दोषेण रत्नस्य चूर्णनाभावो गुणत्वेन वर्णितः ॥ अत्राद्यंतयोरुदध्नासान्वर्थः मध्यया

स्तुच्छित्तियोगेन लाक्षणिकः ॥९६॥ अवज्ञा गुणदोषाभ्यां न स्यातां चेत् क्रमेण तौ ॥ तौ गुणदो
षौ ॥ एकस्य गुणदोषाभ्यां परस्य चेत् गुणदोषौ न स्यातां तदावज्ञालंकारः ॥ तत्र गुणेन गु
णाभावो यथा ॥ गोविंदमरविंदाक्षं जगदानंददायिनं ॥ अपाह्विपति चेद्धृष्टेन किं तस्य
लाघवं ॥ अत्र नरावकृतेन चेद्धहृद्यासद्गुणाभावः ॥ तद्दोषेण दोषाभावो यथा ॥ हृष्य
सन्मुदितेयस्मिन् सुधांशौ निखिलं जगत् ॥ म्लायंति यदि पद्मानि का हानिस्तस्य वर्ण्य
ते ॥ अत्र पद्मम्लानिदोषेण चंद्रस्य लाघिमदोषाभावः ॥९७॥ दुःखस्याभ्यर्थनानुज्ञा त
स्मिन्नेव सुखसत्तु ॥ यथा ॥ विपदः संतु नः शश्वत् तत्र तत्र जगद्गुरो भवतो दर्शनं यस्यात् अ
पुनर्भवदर्शनं ॥९८॥ प्रतिषेधस्तु सम्प्रोक्तो यः स्यात्तादात्म्यनिर्णयः ॥ अति प्रसिद्धो नि
षेधः ॥ स्वतो नुपयुक्तो यथा प्रत्यंतरं गमीकरोति तदा तेनैव चारुत्वाच्चितोयं प्रतिषेधालं
कारः ॥ यथा ॥ न विषेण न शस्त्रेण नाग्निना न च मृत्युना ॥ अप्रतीकारपारुष्याः स्त्रीभि
रेव स्त्रियः कृताः ॥ अत्र स्त्रीणां विषादिनिर्मितत्वाभावः स्वतस्तरां निर्णीयमानस्तासां कौ
र्ये विषादिभ्योप्यतिशयितामित्येतमर्थं गमीकरोति सचाप्रतीकारत्वेन न व्यक्तीभवति

॥७०॥ असंज्ञात्यतयार्थस्य निष्पत्तिः स्यादसंभवः ॥ यथा ॥ अयं वाराममेको निलय इति
रत्नाकर इति श्रितो मया निःस्वप्रतिपत्तिरलिलमनोऽभिजल्पनिधिः ॥ क एवं जानीते निजक
रपुटीकोटरगतं क्षणादेनं तस्य त्रिमितिकरभरमास्य निमुनिः ॥७१॥ असंगतिर्भवेद्भिन्न
देशत्वे हेतुकार्ययोः ॥ यथा ॥ तवाधरोष्ठे क्षतमंजनं च मम व्यथा न्नर्ममल्लिनं च चेतः ॥ पीनस्तया
लवदनामेव त्वं मत्तः कुतोऽनर्थपरपूरेयं ॥ ७२ ॥ वाञ्छितप्राप्तिकृत्वार्थप्राप्तिस्तु स्याद्विषादनम्
यथा ॥ राज्याभिषेकस्तु चिरं तु जातो रामः प्रभाते सुखयेदयनेनः ॥ इत्थं सुमित्रातनयेन वाणेन
माद्रिलपंक्ति रथोवनाय ॥७३॥ हेतोः कार्यात्मना ख्यानं हेतुरित्यभिधीयते ॥ यथा ॥ अद्रीणां वि
द्रुतिः साक्षाद्राकृष्टिर्जजमुक्तकं वा ॥ स्थैर्यं स्रोतस्वतीनां तनुजीयाद्वंशीध्वनिर्विभोः ॥ अत्राद्रिविद्र
वादो हेतुरपि वंशीनादस्तदाहितरूपतया निबद्धः ॥७४॥ अनुकूल्यैतत्प्रातिकूल्याद्यदि स्यादनु
कूलता ॥ यथा ॥ हा न्यासियमितः पयोधरमरेणापीडितः ॥ पालिजेरा विद्धो दशनैः स्तनाध
रपुटेः श्रोणीतटे नाहतः ॥ हस्तेनानमितः कचे धरसुधापाने न संमोहितः कांतः कामपि तामि
मायतदहो कामस्य वामा गतिः ॥ यथावा ॥ कंसः कृष्णहतः प्राणो मम ज्ञानंद संपदि ॥७५॥ दं

डापूपिकयान्यार्थागमोर्थापत्तिरिष्यते॥मूषकेण दंडश्चेद्भक्षितस्तर्हि तदंतिकस्थापूपा
पि भक्षित एवेत्यपूपभक्षणमर्थादागतमिति न्यायो दंडापूपिका॥यथा॥हारोयं हरिणाक्षीणां
लुंठति स्तनमंडले॥मुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं स्मरकिंकराः॥यथा वा॥म्लेच्छानामपि चेलां
सि हरंति न भवद्गुणाः॥शुचीनां वेदवेदांतवेत्तृणां का कथा पुनः॥७६॥निश्चयस्तु निषिध्यान्य
त्प्रकृतं चेन्निरूप्यते॥यथा॥हृदि बिसलताहारो नायं भुजंगमनायकः कुवलयदलश्रेणी
कंठे न सा गरलद्युतिः॥मलयजरजो नेदं भस्म प्रियारहिते मयि प्रहर न हरभ्रांत्यानंग क्रुधा कि
मु धावसि॥अत्र भुजंगादिकमप्रकृतं निषिध्य प्रकृतं मृणाललतादि स्थाप्यते॥यथा वा॥
वदनमिदं न सरोजं नयने नेंदीवरे एते॥इह सविधे मुग्धदृशो मधुकर न मुधा परिभ्राम्य॥७७॥
संदेहः सकृतोयः स्यात् प्रकृतेन्यस्य संशयः॥निश्चयगर्भो निश्चयांतः शुद्धश्च सः॥क्रमे
णोदाः॥किमयमुदितः कथं पृथिव्यां विधुरस्मिन्लयमत्रच्छोलांछनकः॥इह किं चपलाल
चापलं ननु किमु कृष्णः सुमुखः सपीनवासाः॥मुखमस्याः किं कमलं किमिंदुसारेण
निर्मितं धात्रा॥आनंदयति मदक्षिचमरचकोरो यदस्यांतं॥पलाशकुसुमभ्रांत्या शुकतुं

डुपलब्धिः॥ सोपि जंबूफलभ्रांत्यानमलिं धत्तुमिच्छति॥७८॥ सामान्यातिशयतोतस्मिंस्तद्बुद्धि
र्भ्रांतिमानुच्यते॥ यथा॥ त्वन्मूर्त्तिस्फुरितां स्वच्छे साचीस्य हरिवक्षसि॥ सपत्नीभ्रांतितः कां
तिमत्कण्ठेनेत्रयोर्दधौ॥७९॥ सादृश्यानुभवाद्वस्तुस्मृतिः स्यात्स्मरणं मतं॥ यथा॥ सरसां
यं कञ्जं पश्यन्नुस्मार वनितानने॥ यत्र भवन्न वस्तुसंबन्धायदि नाकुत्रचिन्न वेत्॥ कल्प
यत्युपमां प्रोक्ता तदा द्वैधा निदर्शना॥ तत्रासंभवद्वस्तुसंबंधनिबंधना॥ यथा॥ क्वाहं द
रिद्रः पापीयान् क्वायं श्रीपतिरच्युतः॥ तद्बाहुमुपसंयातो निपातः मोरसैधवः॥ अत्र पंचवृ
त्यः षट्पूपा इतिवदन्वयोऽसंभवन्नुक्ता। वाक्यार्थयोर्विंबप्रतिविंबभावं कल्पयति॥ सच द
रिद्रस्य ममश्रीकान्तसाक्षात्कारस्तत्पार्श्वस्य गंगां संगमइवेति॥ यथा वा॥ आज्ञाभंगो नरेन्द्रा
णां विप्राणां मानखंडनं॥ पृथक्सय्या वरस्त्रीणामशस्त्रविहितो वधः॥ अत्रापि नृपाज्ञाभंगा
दिकस्य मशस्त्रकृतवधतुल्यमिति सद्भावमावेदयति॥ यथा वा॥ सुन्दुत्वद्वदनं धत्ते लीला
पीयूषदीधितेः॥ अत्र कथमन्यस्यान्यलीलाधारणमिति सादृश्ये पर्यवसानं॥ अथ संभवद्वस्तु
व॥ सच विधुकनकेरवविकाशस्य संपन्नकृतसुहृत्त्वसादृश्यं चनज्ञावमावेदयति॥८१

काव्यको.
५२

समुच्चयस्तु सार्द्धं चेत्सतं स्यं कत्रदेतवः गुणौ क्रिये वा युगपत्स्यां तां किं वा गुणक्रिये॥ ब
हूनि कारणानि यदि खले कपोतन्यायेनैकस्मिन्कार्ये साहिताः पतंति यदि वा गुणौ क्रि
ये गुणक्रिये गुणक्रिये च युगपत् युगपन्निबध्येते तदा समुच्चयश्चतुर्धा॥ क्रमेणोदा॥ कुलं रू
पं वयो विद्या धनं च मदयत्यमुमु॥ मधुरं च वचस्तस्य विशदं च मनो मम॥ गतश्च मथुरां कृ
ष्णः विप्रविष्टश्च हृदि ज्वरः॥ रक्तं च नलिनो वक्त्रं सकंपश्च समुद्दिकः॥ (२)॥ नवेत्यरि
करो नाम साकूतं चेद्विशेषणं॥ उदा॥ अमेधप्रतिजातस्य विदूपात्रस्य विनाशिनः॥ वपु
षः॥ परिपोषाय मूढाः पापानि कुर्वते॥ अत्र विशेषणानि सर्वथा विशेष्यापोषत्वाभि
प्रायगर्भाणि॥ यथा वा॥ एष लक्ष्मीपतिः कृष्णो दारिद्र्यमेपनेष्यति॥ अत्र लक्ष्मीपतिरि
ति विशेषणे दैन्यविनाशसामर्थ्याभिप्रायगर्भं॥ (३)॥ साकूतत्वे विशेष्यस्य मतः परिक
रांकुरः॥ यथा॥ लिखितुं कार्त्तवीर्यस्ते वित्तीर्मघवेक्षितुं॥ चक्रं शेषः प्रभुर्नैमन
काहमेष कृताः पुनः॥ अत्र कार्त्तवीर्य इत्यादीनि विशेष्याणि सहस्रबाहुत्वाद्यभिप्रायग
र्भाणि॥ सूक्ष्मं लोकृतचेष्टाचेत् स्याकूतज्ञे प्रकाश्यते॥ स्यानि जायानिज्ञं प्रति यदि तद्दा

कृतमंजकं चेष्टितं प्रटतिनितदीधनायप्रकाश्यते ॥ तदा सूक्ष्मं नाम ॥ यथा ॥ ललाटलग्नानलकान्सम
मीक्ष्य सखीसमक्षमाश्वतुरा प्रजाते ॥ लिलेख तस्याः सशरं मृगास्याः शरासनं पाणिसरोजयोः सा ॥
अत्र सखीकृताभिज्ञायानायिकायाः पाणौ धनुर्बाणलिखनरूपं चेष्टितं त्वयापुरुषबल्लिशिचेष्टितमि
त्याकूतं पृष्टयाः खलु धनुर्वाणन्तो यज्ञ्वंति ॥ यथा वा ॥ कांतेमायांतमालोक्य मंदिरे चंद्रिराननना
चकार करकंजस्य कुड्मलीभावमुत्सुका ॥ अत्र संकेतसमयावबोधाय गतेनिजाकृतस्तेन तदितरबो
धकमिदं चेष्टितं ॥ रात्रिस्तत्समयइत्याकूतं ॥ ७५ ॥ हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिंगमुदीर्य्यते ॥ वाक्या
र्थः पदार्थो वा यदि हेतुः स्यात्तदा काव्यलिंगं ॥ क्रमेणोदा- ॥ यः कीर्त्तयति गोविंदं संसारस्तस्य नश्य
ति ॥ स्वर्गग्रामटिकाविछेन्नाविंदार्पितमानसः ॥ ७६ ॥ ननु वाक्यार्थगतेन काव्यलिंगेन कार्य्यका
रणभाववीयोर्थान्तरन्यासश्चरितार्थोस्तुमैवं ॥ हेतुरत्र त्रिविधः ॥ निष्पादकः समर्थको ज्ञापक
श्चेति ॥ आद्यः काव्यलिंगस्य विषयः ॥ द्वितीयोर्थान्तरन्यासस्य ॥ तृतीयस्त्वनुमानस्येति पृथगे
व काव्यलिंगात्तज्ज्ञावीयः सः ॥ ७७ ॥ विकल्पस्तुल्यबलयोर्विरोधे चातुरीजुषि ॥ यथा ॥ पतत्यवि
रतं वारि नृत्यंति च शिखंडिनः ॥ अद्य कांतः कृतान्तो वा दुःखस्यांतं करिष्यति ॥ यथा ॥ पतत्य

काव्यको॰ ५३

विसतं वारि नृश्वसंति च शिशिरं वदन्ति नैः॥ अत्र प्रक्रांत क्रमं तत कर्त्तव्ययोर्दुःखनाशयोर्युगपज्ज्ञाता संज
वाद्विरोधः॥ तुल्यबलत्वं च तयोः स्पर्द्धया संजायमानत्वात्॥ कांता यद्यागच्छेत्तदा मरणे
नाशश्चेन्मरणे तु कांतागमासंभवः इत्युभयोः स्पृहायां विकल्पः। श्लेषगर्भत्वाच्चातुर्यमृ॥ यथा
वा॥ युष्मांकं कुरुतां भवार्त्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरः॥ दीयतामुर्जितं वित्तं देवाय ब्राह्मणाय वेत्य
त्र नायमलंकारः॥ चातुर्याभावात्॥ ८७॥ रत्नावली क्रमाध्यक्तिः स्मृता साहित्यशालिनां॥ उ
दा॰ महापद्मः पद्मार्चितचरणः शंखांचितकरः अवोन्नृपानास्त्वन्मकरविलसत्कच्छपवपुः मु
कुंदः सकुंदस्तुलशादननीलोरुचिनराद्धलिध्याजात्स्वर्णहृदि निवसदेवप्रणयिनां॥ अत्र प्रास
द्धसहभावानयांवापि निधयः क्रमाद्धशिताः॥ एवं तथा नेताः सिध्याद्यापुरदाहार्यां॥ ८८
पूर्वं पूर्वं प्रति स्याच्चेदूर्ध्वमूर्ध्वविशेषणं॥ स्थाप्यं सत् खटन्यमानं वा तदात्वेकावली मेवेत्॥ उत्त
रोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषणभावेन स्थापनं खंडनं वा यदि भवेत्तदा द्विभेदा एकावली स्यात्
क्रमेणोदा॰॥ हंसावनं हिमलतापरीतं लताश्च पुष्पस्फुरितास्य नाजः॥ पुष्पाण्यपि स्फीतमम
धुव्रतानि मधुव्रताश्च श्रुतिहारियुंजाः॥ अत्र पूर्वपूर्वविशेषण तयोत्तरोत्तरस्य स्थापनं॥

न तज्जलं यन्न सुचारुपंकजं न पंकजं तद्यदलीनषट्पदम्॥ न षट्पदोसौ न जुगुंज यः॥ क
लं न गुंजितं तन्न जहार यन्मनः॥ अत्र पूर्वपूर्वविशेषणेनोत्तरोत्तरस्य निरासः॥ ८९॥ व्या घातस्त्वन्यथाकारि
तद्व्या घातः श्लोकयथा साधनप्रसिद्धं तच्चेत् केनचिद्विरुद्धसाधनं क्रियेत तदेत्यर्थः॥ यथा॥ दृक् थाकारिकृतं यदि॥ त
पातनिहितं कामं दृक्पातैर्जीवयन्ति याः॥ गोह्यापि विनवस्नेहास्ताः स्तुवे गोपसुभ्रुवः॥ व्य थाकारि साधनं यद्य
घातः॥ सीते मदुस्त्वं नमया सहाटवीचलेति नन्वागदितात माहसा॥ दवारविंदास्वचलाम्य न्यथाकारिकृतं तस्या
हं पुरामदीविचित्रां नवतां सहाटवीम्॥ ९०॥ गुंफः कारणमालास्याद्यथा प्रक्रान्तहेतुभिः॥
उत्तरोत्तरहेतुभूतपूर्वपूर्वैः॥ पूर्वपूर्वहेतुभूतोत्तरोत्तरैर्वा वस्तुनिर्बद्धिर्गुंफः स्यात्तदा कारण
माला॥ क्रमेणोदा॥ सत्संगाद्वैराग्यं वैराग्याच्चित्तशुद्धिरात्मज्ञानं वेतत्॥ पुंसां सच्चित्तविशुद्ध्यात्मा
दमुक्तिः॥ प्रकाशते नगवान्नवंति नकाः पापान्यपापं दारिद्र्यं संनवं दारिद्र्यमप्रदानेन त
स्माद्दानपरो भवेत्॥ ९१॥ आक्षेपश्चेद्वक्तुमिष्टस्तु निषेधश्चेद्वक्तुमिष्टस्य वस्तुनः॥ विशेषं व
क्तुमितिशेषः॥ यथा॥ सखि विरहे वनमाली विलोकयन्तं त्वयाहारं॥ हंत नितांतमिदानीं नि
र्दयहृदि किं वदाम्यहं॥ अत्र हरिविरहदुःखस्य विवक्षितस्य प्रतिषेधः॥ त्वां विना सोन

भविष्यतीति तस्य विशेषो विवक्षितः ॥ यथा वा ॥ नवनीतनिभा राधा बाधा स्मरशराग्नि
जा ॥ निर्दयस्त्वमिदानीं मं किं वा न क्षमहे वयम् ॥ अत्र राधाविरहवेदनाया विरुद्धवह्नितायाः
प्रतिषेधः ॥ अथ शाब्दिकरत्वं तु तस्या विशेषो वक्तुमिष्टः ॥ वक्ष्यमाणोक्तविषयतयास्येव
स्य द्विविधस्य स्तनवाक्यस्य वासो निरूपितः ॥९२॥ ललितं वै प्रस्तुतवर्ण्ये वाक्यार्थप्रतिबिम्बनं
अप्रस्तुतधर्मिणि यो वर्णनीयवाक्यार्थस्तमवर्णयित्वा तत्रैव तद्रूपस्य कस्यचिदप्रस्तुतवा
क्यार्थस्य वर्णनं ललितं ॥ यथा ॥ अनायि देशः कतमस्त्वयाद्य वसन्तमुक्तस्य दशां वनस्य
त्वदाप्तसंकेततया कृतार्था श्रव्यापि नानेन जनेन संज्ञा ॥ नलं प्रत्येतद्वाक्यं ॥ अत्र कतमो देश
स्त्वया परित्यक्त इति प्रस्तुतार्थमुपन्यस्यैव वसन्तमुक्तस्य वनस्य दशामनायीति तत्प्रतिबिंब
भूतार्थमात्रोपन्यासो ललितमलंकारः ॥९३॥ रसादीनां रसांगत्वे रसवत्परिकीर्त्यते ॥
॥ यथा ॥ कान्तश्रवोन्तइत्यादि ॥ अत्र हास्यांगं शृंगारः ॥ यथा वा ॥ मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुं
भसंभवः ॥ येनैकचुलके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ ॥ अत्र मुनिविषयकभावांगमद्भुतः ॥
९४॥ भावस्य चेदंगतां याति रसादेः प्रेय उच्यते ॥ यथा ॥ चेतो मदीयं चिकुरे नियत्समित्यादि ॥

॥ अत्र स्मृतिरूपो भावो विप्रलंभांगं ॥ ९५ ॥ तदूर्जस्वि रसाद्यं चेदंगता भासयोर्नवत् ॥ यथा ॥ लु
ल्लैनिकहतान् दारान् पुनः प्राप्य लसाद्यया ॥ मुदितैर्मथुरानाथवंद्यसशाद्रवरैः ॥ अत्र श
त्रुस्तुतिरूपो भावो भासो नगरवद्विषयस्य भावस्यांगं ॥ ९६ ॥ अंगं रसादो भावस्य प्रशमश्चेत्स
माहितं ॥ यथा ॥ देवेंद्रजित्सुपृथुकात् पृथुकोपमाञ्जीरस्मात्सुसत्सुनतवैतिगिरासुराणां ॥
कंसस्य योहद्दिमदः सनुतेषु सर्वेष्वाप्तेष्वृत तत्पृथुकतां कगतो न जाने ॥ अत्र मद प्रशमस्त्वस्यां
गं ॥ ९७ ॥ भावोदयादेरंगत्वे कथितास्तत्त्वनद्राकया ॥ भावोदय भावसंधि भावशावल्याख्यास्त्र
यो लंकाराः ॥ यथा ॥ मधुपानप्रवृत्तास्ते सुहृद्भिः सह वैरिणः ॥ श्रुत्वा कुतोपि त्वन्नाम लेभिरे विश
मदशां ॥ अत्र राजविषयकभावांगं त्रासोदयः एवमन्यत् ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० अथ प्रमाणालंका
राः ॥ प्रमाणजन्या प्रमितिः प्रमाणालंकृतिः ॥ स्मृताः ॥ तत्र प्रत्यक्षं ॥ यथा ॥ कल्पवाक्यान्म
दुस्पर्शात् सारत्याद्दघरासवात् ॥ सौरभाच्चापि मेतच्चिद्रसीदियपंचकं ॥ अत्रेंद्रियज्ञत्वा
जन्यं प्रत्यक्षमलंकारः ॥ यथावा ॥ आसनूपच्छाकरे स्त्रीणामित्यादि ॥ अत्र प्रमानेतरं चास्तु
यंतत् ॥ १०१ ॥ अथानुमानं ॥ यथा ॥ जानीमहे स्याहृदि सारसाक्ष्या विराजतेंतः प्रियवक्त्रचंद्रं

दः तत्कान्तिजालैः प्रसृतैस्तदङ्गे गोष्ठान्तराकुद्मलतामिवाप्ते ॥ अस्याहृदयं प्रियवदनचं
द्रवदिति रूपकविच्छित्तिसमाश्रयानुमितिरलंकारः ॥ वह्निमान् धूमादित्यादौ तु नायं विच्छित्ति
विरह इति ॥ १०२ ॥ अथोपमानं ॥ यथा ॥ तां रोहिणीं विजानीहि ज्योतिषामत्र मण्डले ॥ यस्त
न्वि तारकान्यासः शकटाकारमाश्रितः ॥ अत्रोपमानमूलमतिदेशवाक्यं ॥ शकटाका
रा रोहिणीत्युपमितिः ॥ १०३ ॥ अथ शब्दः ॥ वेदास्तथा स्मृतिगिरो यमचिन्त्यशक्तिं सृष्टि
स्थितिप्रलयकारणमामनन्ति ॥ तस्यामसुन्दरमचिन्त्यमात्ममूर्त्तिं सर्वेश्वरं प्रणतिमात्रव
शं नताः स्मः ॥ अत्र निर्विकारचैतन्यमूर्त्तिरीश्वरो जगद्धेतुरित्यत्र श्रुत्यादिप्रमाणमुक्तं तज्ज
न्या शब्दप्रमितिः ॥ एवमाचारविषयाः स्मृतयः श्रुतिलिङ्गादयश्च षट् बोध्याः ॥ १०४ ॥ अथा
र्थापत्तिः ॥ निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि ॥ अन्यथानोपपद्येत पयोधरभरस्थितिः
अत्र कुचस्थित्यन्यथानुपपत्तिप्रमाणवार्थापत्तिर्मध्यसत्त्वप्रमाणमिति ॥ तज्जन्यश्च स्वरूपाप्र
मितिः ॥ १०५ ॥ अथानुपलब्धिः ॥ यथा ॥ स्फुटमसदवलग्नं तन्वि निश्चिन्वते ते तदनुपल
म्भमानास्तर्कयन्तो विलोकाः ॥ कुचगिरिवरयुग्मं यद्विना धारमास्ते तदिह मकरकेतो

रिंद्रजालं प्रतीमः ॥ अत्र मध्यानुपलब्धिर्मध्याभावे प्रमाणं ॥ ततो मध्यं नास्तीति प्रमितिः ॥१०६॥
अथ संभवः ॥ स च सहस्त्रेषु शतं संभवतीति बुद्धौ संभावना यथा ॥ ये नाम केचिदिह नः प्रथयंत्यव
ज्ञां जानंति ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः ॥ उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोपि समानधर्मा कालो ह्ययं नि
रवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥ अत्र समानधर्मविशिष्टस्य जनस्योत्पत्तिस्थिती संभवती संभवत्वेन
प्रमाणेन सिध्यतस्तु द्वयमादिके च कालानंत्यपृथ्वीवैपुल्ये भवतः ॥१०७॥ अथैतिह्यं ॥ तच्चाज्ञा
तवक्तृकैकं पारंपर्यं प्रसिद्धमेव ॥ यथेह तरौ यक्षो निवसतीति ॥ श्रद्धा ॥ कल्याणी बत गाथेयं लौ
किकी प्रतिभाति मे ॥ एति जीवंतमानंदो नरं वर्षशतादपि ॥ इह लौकिकी गाथेति निर्दिष्टवक्तृ
कं प्रवादपारंपर्यमुक्तं ॥१०८॥ अथ पूर्वोक्तैरनुप्रासाद्यैरितिसांतैरलंकारैः ॥ संसृष्टिसंक
रौ नाम स्यातां ॥ यथा मणिसुवर्णादिसंयोगे चारुत्वातिशयी पृथगलंकारस्तथानुप्रासोप
मादिसंयोगे संसृष्टिः संकरश्च तादृक्पृथगलंकारो नृसिंहाकारवपुः संसृष्टौ तिलतंडुलन्याये
न संकरे तु क्षीरनीरन्यायेनालंकारयोगाः ॥ तथा हि ॥ सा स्यात्संसृष्टिरेतेषां पृथगेकतया ।
स्थितिः ॥ एवंस्थितानामलंकाराणामेकस्मिन्काव्ये मिथो निरपेक्षा स्थितिः ॥ संसृष्टिः यथा ॥

काव्यको स्फुटः पायादपायान्नः पूर्णेन्दुसदृशाननः ॥ नन्दहृत्सरसीहंसः केशवंशनिसूदनः ॥ अत्र
९६ त्र पायादपायादिति यमकं केशवंशेत्यनुप्रासः अनयोः संसृष्टिः पूर्णेति नन्देति चोपमारू
पकयोः एवं संसृष्टयोरस्या साबाध्या ॥ यथा वा ॥ हृद्यावनद्धमतल्लेषु गवां व्रजेषु वेद्यावसानसम
येषु च मृगपतेर्नन ॥ न वेणुवादनपरे शिखिपिच्छचूडं ब्रह्म स्मरामि कमलेक्षणमभ्रनीलं ॥
अत्र पूर्वार्द्धे तुल्ययोगिता तुर्यपादे लुप्तोपमानयोः संसृष्टिः ॥१०९॥ स्थितिरंगांगिभावेन तदेके
काश्रयेण च तत् संदिग्धत्वेन चैतेषां तत्स्यात् संकरस्त्रिधा ॥ तत्रांगांगिभावेन स्थितिर्यथा
वदनमृगांके सुदृशो वहति सितसत्रमालिकां वीस्य ॥ उदितेऽपि शुक्तिकाकी विशंकया सोऽप्रवे
पतेरात्रेः ॥ अत्र रूपकमंगी गम्यान्तिमानं गी ॥ यथा वा ॥ अनुरागवती संध्येत्यादि ॥ अत्र स
मासोक्तिर्विशेषोक्तेरंगं ॥ एकाश्रयेणेन स्थितिर्यथा ॥ राजते रघुवंशस्य कीर्त्तिः कुंदेंदुसुंद
री ॥ अत्र व्यतिरेकछेकानुप्रासयोरेकपदाश्रयत्वेन स्थितिः ॥ यथा वा ॥ नदः किमकराश्लि
न्नः स एव वं मया दृष्टं ॥ यशोदा च मत्ता नागा पयो यस्यास्तनं हरिः ॥ यस्य नंदस्यास्तनं शाद्वं
वा कचं पयो घालितवानिति प्रथमार्थः ॥ अत्र अनुमानश्लेषयोरेकपादाश्रयत्वेन स्थि

त्तिः॥ संदिग्धत्वेन स्थितिर्यथा मुखं वा को नव पश्यामो हृशानघुतिस्तु करे॥ अत्र रूपकमुपमा वेत्य
निश्चयात् संदेहः॥ एकतरस्य बाधकानुपलंभात्॥ यथा वा॥ हरोन्मौ संध्यामित इत्यादि॥ अत्र विशेषो
क्तिविभावनयोः संदेहेन संकरः॥ अनुकूलार्थांतरन्यासयोस्तयोश्चैकाश्रयेणावस्थितत्वाच
मः एकतरस्योक्तेरूपत्वेनेतु न संदेहसंकरः॥ यथा॥ त्वं वेदृश्रीकरस्याहि मुकुंजं दकरं खेके
जं॥ यथा वा॥ लौविद्वास्करसंज्ञासमालिंगितिसर्वहा॥ अत्रालिंगनमुपमायां बाधकं॥ सत्यो
पतितुल्यत्वेन स्यात्संनयात् ॥१०१॥ अथैषामलंकाराणां केचन सामूहदोषाः॥ संतितेत्रके पुष्टोप
घल्लेत्त्वेविव्यदः॥ पृथग्जनतोस्यते॥ तथाहि॥ वैकल्प्यमपसिद्धीरीत्यायोग्यता चानुप्रासस्य दोषाः॥
सचापुष्टार्थत्वमप्रसिद्धिविरोधः प्रतिकूलाक्षरत्वं च क्रमात्॥ क्रमेणोदाः॥ सुंदरोनंदपुत्रो सौकं
सत्वं दशनाशनः॥ अत्रानुप्रासो वाच्योपायकत्वादिफलः॥ हृत्तरकाणां संतदः॥ कुंदेंदुप्रति
प्रतिमावनो॥ अत्र सर्वेषां देवानां शोभ्यमप्रसिद्धं॥ शिखंडिनां नवे नामा कोडमकांडे विखं
डिता॥ अत्र शृंगारगौडीरीतिरप्रयुक्तता॥ यमकस्य त्रिपाद्यां स्थितिरप्रयुक्ता॥ यथा॥ सार
संतत्रयपश्यंती सारसेनवयो बभूः॥ प्रयसिश्रीहरो मुक्तः सारसं प्रत्यपद्यत॥ उपमायामसादृ

काव्यकौ॰ श्यासंनवानुचिंतार्थता ॥ क्रमेणोदा॰ ॥ हंसैः करीव निर्जाति विधुवत्पांडुरं वचः ॥ अत्र मरा १२००
लगजयोः सादृश्यं नास्ति वचसि सोल्लयमसंभवि ॥ उपमानस्य जाति प्रमाणगतेन न्यूनत्वाधिं
४७ क्ये न तथा ॥ क्रमेणोदा॰ ॥ विप्रोयं सर्वदा दीर्घो दधिविंदुनिभो विधुः ॥ अत्र जाति प्रमाणेन न्य
न्यूनता दीर्घायुर्द्रोणिवत् काकोवेलीयं यमुनोपमा ॥ अत्र जाति प्रमाणेन चाधिक्यं ॥ नव प्र
नः संप्रति काव्यकौस्तुभः प्रज्ञाति विघ्नेक विम्र घरोनयः ॥ आलोकतस्तस्य जनैः सुबुद्धिभिः
परीक्षतामेव नु काव्यरूपः ॥ ॥१०॥ विद्यास्वयं गदितं गदितं तं च काव्यकौस्तुभं विश्वतु ॥ ति
ष्ठति यदि कमनीयो नमनीयो सो न किं सहेसि ॥ २ ॥ ॥ इति काव्यकौस्तुभे शब्दार्थलिं
कारनिर्णयो नाम नवमी प्रभा ॥ ९ ॥ ॥ संवत् १८३१ ना द१६ शुक्र पति यतियो जो म ॥
शुभं भूयात् ॥ लिखितं नेदं कौश्वर ब्राह्मण ब्रह्मपुरी मध्ये ॥ ॥ ॥

११ ॥